

Schaarse arbeid

**ALFRED KLEINKNECHT, HARRY BIERINGS,
SUZANNE IJZERMAN, ANTHONY STIGTER, TON WILTHAGEN,
JACOB-JAN KOOPMANS, VERA VRIJMOETH, TIJMEN DE VOS,
JESSIE BAKENS EN DIDIER FOUARGE**

DAARNAAST BIJDRAGEN VAN

**JESSE VAN DER GEEST, CHRISTIAN PETERS, HENK VOLBERDA, KEVIN HEIJ,
NARD KOEMAN, STEF KONIJN, GERBEN DE JONG, PETER MULDER, HETTIE BOONMAN,
REINIER STERKENBURG, JOOST VAN BRED A, LEX HOO GDUIN, PAULIEN KOSTERS,
JEROEN HIDDING, FIEN VAN SOLINGE, WOUTER VERMEULEN, WILLIAM LUITEN,
FRANCINE BUREMA, MAARTEN LINDEBOOM, NAOMI LEEFMANS,
TOBIAS VERVL IET EN NIENKE OOMES**

Van de voorzitter

De komende maand staan er vier KVS-evenementen op het programma! We nodigen u van harte uit om deel te nemen!

VOICES IN ECONOMICS OP DINSDAG 24 MEI VAN 15:00 TOT 16:30 UUR

De economiegemeenschap is de afgelopen decennia diverser van samenstelling geworden. Als gevolg daarvan is ook de onderzoeksagenda van economen gevarieerder, rijker en relevanter geworden. Maar de vooruitgang gaat traag, met name op de hogere posities. Ook voelt niet iedereen zich thuis en veilig binnen de soms hypercompetitieve economenwereld. Het evenement "Voices in Economics" maakt de balans op en kijkt vooruit. Wat kunnen we doen om een inclusieve cultuur te creëren en diversiteit te bevorderen binnen ons vakgebied? Op 24 mei 2022 van 15:00-16:30 uur spreken we daarover met Hans Sievertsen (University of Bristol), Alicia Modestino (Northeastern University) en Harry van Dalen (Tilburg University). Het evenement wordt georganiseerd in samenwerking met studievereniging Aecclipse en vindt plaats op de campus van de Erasmus Universiteit Rotterdam (Burgemeester Oudlaan 50). De twee buitenlandse sprekers nemen deel via een videoverbinding en Harry van Dalen in de zaal. De voertaal is Engels. U kunt deelnemen in de zaal of online via Zoom. Na afloop is er een borrel. U kunt zich aanmelden via office.kvs@dnb.nl.

KVS JAARLEZING 2022 OVER ECONOMISCHE SANCTIES OP MAANDAG 30 MEI VAN 18:30 TOT 20:00 UUR

Economische sancties staan sinds de invasie van de Oekraïne door Rusland volop in de schijnwerpers. Bereiken economische sancties hun doel? Aan welke voorwaarden moet voldaan zijn om economische sancties goed te laten werken? En hoe zit dat met de huidige economische sancties die zijn opgelegd aan Rusland? Daarover zullen we het hebben op maandag 30 mei aanstaande van 18:30 tot 20:00 uur. Onze hoofdspreker is Nicholas Mulder van Cornell University. Van zijn hand verscheen eerder dit jaar het boek "The Economic Weapon: The Rise of Sanctions as a Tool of Modern War" (Yale University Press). Zijn lezing wordt gevolgd door twee co-referaten door Gerdien Meijerink (CPB), auteur van de recente CPB-publicatie "Analyse van de internationale handelssancties tegen Rusland" en Peter van Bergeijk (Erasmus Universiteit Rotterdam), redacteur van het vorig jaar verschenen "Research Handbook on Economic Sanctions" en vele andere publicaties over economische sancties. De voertaal van het evenement is Nederlands. Het evenement vindt plaats in het hybrid learning theatre van de Universiteit van Amsterdam, alwaar de drie sprekers hun bijdrage zullen leveren en met elkaar en het publiek in gesprek zullen gaan. Er is een beperkt aantal kaarten beschikbaar voor KVS-leden die het evenement in de zaal willen bijwonen. Meld u spoedig aan, want op is op. Daarnaast is het mogelijk om het evenement online te volgen en deel te nemen aan de discussie. Aanmelden door middel van een email naar office.kvs@dnb.nl.

KVS NEW PAPER SESSIONS 2022 OP VRIJDAG 17 JUNI VAN 13:00 TOT 18:00 UUR

De vierde editie van de KVS New Paper Sessions vindt plaats op vrijdagmiddag 17 juni 2022 van 13:00 tot 18:00 uur op de Campus Den Haag van de Universiteit Leiden. Een groot aantal economen zal hun recente onderzoek presenteren en bediscussiëren. Daarnaast zijn er twee keynotes, dit jaar door Marcel Timmer (Universiteit Groningen en CPB) die zal spreken over "Development in task space" en Albert Menkveld (Vrije Universiteit Amsterdam) die zal spreken over "Non-standard Errors". De middag wordt afgesloten met een borrel. De voertaal is Engels. KVS-leden nemen kosteloos deel. Niet-leden betalen 68 euro en worden daarmee lid van de KVS. Registratie via deze website: <https://esb.nu/kvs/20069916/new-paper-sessions-2022>.

NOBELPRIJSWINNAAR GUIDO IMBENS EN ALGEMENE LEDENVERGADERING OP 30 JUNI

Nobelprijswinnaar Guido Imbens komt op 30 juni naar de campus van de Erasmus Universiteit Rotterdam, waar hij begin jaren tachtig econometrie studeerde. Tijdens een feestelijk evenement zal hij spreken, geïnterviewd en toegesproken worden. Voor KVS-leden zijn er plaatsen gereserveerd. Het evenement vindt plaats op de campus van de Erasmus Universiteit Rotterdam van 15:30-17:30 uur. U kunt zich aanmelden via office.kvs@dnb.nl. Voorafgaand aan het evenement zal de jaarlijkse algemene ledenvergadering van de KVS plaatsvinden van 13:00 tot 15:00 uur, ook op de campus van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Een uitnodiging voor de ALV alsmede de vergaderstukken ontvangt u binnenkort.

We kijken ernaar uit om u te zien bij een van de komende KVS-evenementen!

Met vriendelijke groet,
Prof.dr. Robert Dur
Voorzitter KVS

Lid worden kan via: <https://kvsweb.nl/lid-worden/>
Secretariaat van de KVS: p/a De Nederlandsche Bank, Postbus 98, 1000 AB Amsterdam
E-mail: office.kvs@dnb.nl
Website: www.kvsweb.nl

Inhoud

Actueel	194
Uitgelicht	196

Schaarse arbeid

Inleiding: De economie van krap en knap

JASPER LUKKEZEN

198

Column: Laat ons de krappe arbeidsmarkt koesteren

ALFRED KLEINKNECHT

199

Spanning op arbeidsmarkt lijkt niet samen te hangen met hogere fricties

HARRY BIERINGS

200

Schaarste aan technici kan halen klimaatdoelen in gebouwde omgeving belemmeren

SUZANNE IJZERMAN

203

Arbeidsdeelname kan en moet fors omhoog

ANTHONY STIGTER EN TON WILTHAGEN

204

Arbeidstekorten hand in hand met flexibilisering en lage lonen

JACOB-JAN KOOPMANS, VERA VRIJMOETH EN TIJMEN DE VOS

208

Huidige vacatures zijn slechte raadgever voor studiekeuze

JESSIE BAKENS EN DIDIER FOUARGE

211

Effectieve belastingdruk op allergrootste Nederlandse ondernemingen neemt toe

JESSE VAN DER GEEST EN CHRISTIAN PETERS

214

Bedrijven vinden sancties tegen Rusland belangrijker dan winst

HENK VOLBERDA, KEVIN HEIJ, NARD KOEMAN, STEF KONIJN EN GERBEN DE JONG

218

Klein aantal windmolens veroorzaakt fors deel van woningwaardeverliezen

PETER MULDER, HETTIE BOONMAN EN REINIER STERKENBURG

220

Overheidsbeleid is te veel gebaseerd op modellen

JOOST VAN BREDA EN LEX HOOGDUIN

224

Prudentiële waarborgmaatregel beperkt kredietverlening onnodig

PAULIEN KOSTERS EN JEROEN HIDDING

226

Denk bij harmonisatie insolventierecht na over effect op kredietverlening

FIEN VAN SOLINGE

228

Ziekenhuiskeuze van patiënten draagt weinig bij aan doelmatiger zorg

WOUTER VERMEULEN, WILLIAM LUITEN, FRANCINE BUREMA EN MAARTEN LINDEBOOM

231

Ontwikkelingssamenwerking leidt niet tot meer, maar tot minder emigratie

NAOMI LEEFMANS, TOBIAS VERVLIEET EN NIENKE OOMES

234

Statistiek

238

Ceteris paribus

240

Actueel

Mei

- 19 ◆ **Tinbergen seminar** – *Regulating untaxable externalities: are vehicle air pollution standards effective and efficient?* Arthur van Benthem (University of Pennsylvania)
- VU lezing** – *Inzet van data en modellen in het aansturen van crisisbeleid.* Marc Jacobs (FR Analytics)
- 20 ◆ **Tinbergen workshop** – *The economics of innovation.* O.a. Vincenzo Denicolò (Università di Bologna)
- 23 ◆ **Rotterdamlezing** – *Van je familie moet je het hebben!* O.a. Renske Keizer (Erasmus Universiteit Rotterdam)
- 24 ◆ **KVS lezing** – *Voices in economics.* O.a. Hans Sievertsen (University of Bristol)
- 25 ◆ **Tinbergen seminar** – *Too-big-to-stand? Bond versus bank financing in the transition to a low-carbon economy.* Steven Ongena (Universität Zürich)
- 30 ◆ **KVS jaarlezing** – *Economische sancties.* O.a. Nicholas Mulder (Cornell University)
- Pakhuis de Zwijger** – *Zonder baksteen aan de bak.* O.a. Dirk Bezemer (Rijksuniversiteit Groningen)
- 31 ◆ **CPB seminar** – *Households' heterogeneous welfare effects of using home equity for life cycle consumption smoothing.* Jim Been (Universiteit Leiden).
- EUR lezing** – *Stop working, start striking?* Marguerite van den Berg (Universiteit van Amsterdam)
- Pakhuis de Zwijger** – *Gezonde zorg: onze meetobsessie in de zorg onder de loep.* O.a. Berend van der Kolk
- Pakhuis de Zwijger** – *What does Buddhism have to say about the current economy?* O.a. David Loy
- Studium Generale** – *Debat over kansenongelijkheid in het onderwijs.* O.a. Mélanie Monfrance (Universiteit Maastricht)

GESTRANDE ACTIVA

De economie en het beleid richten zich steeds meer op groene energie. Hierdoor neemt het risico voor gestrande activa toe bij bedrijven die focussen op fossiele brandstof. Gestrande activa verliezen hun economische waarde voordat ze volledig afschreven zijn, waardoor de bezitter een verlies oploopt. In deze sessie beschrijft Steven Ongena (Universität Zürich) hoe investeerders en banken op deze risico's reageren. Investeerders in bedrijfsobligaties vragen een hogere rente om te compenseren voor het risico op gestrande activa. Banken prijzen het risico echter vrijwel niet in. Met als gevolg dat bedrijven in de fossiele industrie steeds meer gebruikmaken van bankleningen, en minder van obligaties.

ECONOMISCHE SANCTIES

Als reactie op de invasie van Oekraïne door Rusland zijn grootschalige economische sancties tegen Rusland afgekondigd. De sancties raken ook de economie van het land dat ze oplegt, dus ook in Europa ervaren we de negatieve gevolgen. Staat er echter wel resultaat tegenover deze kosten? Zijn de huidige sancties effectief in het bereiken van hun doel? In deze sessie zal Nicholas Mulder (Cornell University) op deze vragen ingaan. Ook komen Gerdien Meijerink (CPB) en Peter van Bergeijk (EUR), onderzoekers en auteurs op het gebied van economische sancties, aan het woord.

Juni

- 1 ◆ **UU lezing** – *De flexibiliteitsparadox: waarom flexibel werken tot meer werk leidt en wat we daaraan kunnen doen.* Heejung Chung (University of Kent)
- 14 ◆ **Tinbergen seminar** – *Directing job search: results from large scale experiments.* Luc Behaghel (Paris School of Economics)

Oraties

Frank Phillipson – *Computational operations: research-searching for optimisation.* 25 mei, Universiteit Maastricht

Anne Gielen – *Mind the gap: economisch beleid en ongelijkheid.* 3 juni, Erasmus Universiteit Rotterdam

Promotiebespreking: Tamara A. Kool

**Beyond the right to work:
labour market engagement of
protracted refugees through
a social exclusion lens**

Tamara A. Kool,
19 mei, Universiteit
Maastricht

Momenteel is de internationale consensus dat vluchtelingen recht op werk moeten krijgen in de gastlanden die aan een conflictgebied grenzen (opvang in de regio). Het recht op werk alleen garandeert echter nog geen inclusieve arbeidsmarkt voor vluchtelingen. In mijn dissertatie onderzoek ik in hoeverre en onder welke omstandigheden vluchtelingen toegang hebben tot de arbeidsmarkt, en hoe dit van de gastge-

meenschap verschilt. Hierbij bestudeer ik hoe status, 'kamp-opvang' en het recht op werk, vormgeeft aan de arbeidsmarktparticipatie van Syrische en Palestijnse vluchtelingen binnen de Jor-

daanse arbeidsmarkt. Landen grenzend aan conflictgebieden worden vaak gekenmerkt door een informele arbeidsmarkt en beperkte arbeidsrechten.

Hierdoor neemt in de arbeidsmarkt de kans toe op non-inclusieve praktijken. Niet-inclusieve manieren van arbeidsdeelname worden gekenmerkt door ten eerste: de kwetsbaarheid op de arbeidsmarkt vanwege bijvoorbeeld meer werken dan het wettelijk toegestane aantal uren; ten tweede: het werken onder het eigen (opleidings)niveau; en/of ten derde: de onzekere vormen van arbeidsdeelname zoals *survival entrepreneurship* of kinderarbeid.

Mijn econometrische analyse toont onder andere aan dat vluchtelingen eerder niet-inclusief aan de arbeidsmarkt deelnemen dan mensen uit de gastgemeenschap. Dit kan een weerspiegeling zijn van de wette-

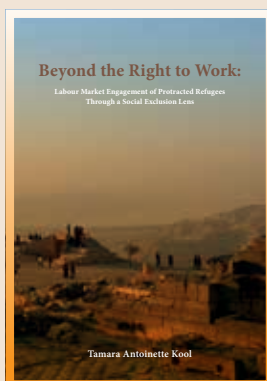
lijke restricties, zoals die op dat moment gelden, waardoor men eerder geneigd is om niet-optimaal werk te accepteren. Deze restricties betreffen onder andere werkvergunningen, sectoren die enkel open zijn voor de gastgemeenschap, het verschil in minimumloon, alsook de restricties voor home-based businesses.

Daarnaast toont mijn analyse aan dat het wonen in een kamp – ongeacht of men vluchteling is of niet – een grotere kans geeft op niet-inclusieve vormen van deelname aan de arbeidsmarkt.

Niet-temin suggereert verdere analyse dat het kamp tegelijkertijd vluchtelingen economische mogelijkheden biedt. Zo laat mijn veldwerk mede zien dat een kamp op zich een economische structuur vormt met winkels en markten, ongeacht hoe lang

zo'n kamp bestaat (kan zes jaar zijn, maar ook meer dan zestig jaar), en ongeacht of een kamp afgelegen ligt dan wel zich in een stad bevindt zonder duidelijke afscheidingen.

In mijn dissertatie beargumenteer ik dat we kritisch moeten kijken naar hoe vluchtelingen op een gelijkwaardige manier kunnen deelnemen aan de arbeidsmarkt. Zelfs indien het recht op werk tot op een zeker niveau gegarandeerd wordt, profiteert niet iedere vluchteling in dezelfde mate hiervan. Daarnaast moeten we erkennen dat overig vluchtelingenbeleid – zoals de instandhouding van kampen – een langdurig, negatief effect kan hebben op het vormgeven van iemands deelname aan de arbeidsmarkt.

Promoties

Erasmus Universiteit Rotterdam

Catalina Răţală – Behavioural and neural evidence for processes underlying biases in decision-making. 19 mei

Rijksuniversiteit Groningen

Chenming Peng – Consumer acceptance of product innovations. 30 mei

James Zhang – Why do some auditors thrive while others struggle? A multiple team memberships perspective. 30 mei

Universiteit van Amsterdam

Eva Janssens – Estimation and identification in macroeconomic models with incomplete markets.

15 juni

Universiteit Maastricht

Michelle van Pinxteren – Enhancing service interactions with conversational agents. 24 mei

Vrije Universiteit Amsterdam

Janique Kroese – Broken homes and crime. 19 mei

Mariëtte Kuiper – Regulation and compliance: conflicts of interest, disclosure, and compliance culture. 23 mei

Erik van Rietschoten – Intrinsic trust. 30 mei

Oma aan het werk

Het verhogen van de Nederlandse pensioenleeftijd in 2006 heeft tot minder geboorten geleid, blijkt uit het onderzoek van Ilčiukas. Door middel van een *regression discontinuity design* keek hij of vrouwen wier ouders net na 1 januari 1950 waren geboren minder kinderen kregen dan vrouwen wier ouders net voor die datum waren geboren. De verhoging van de pensioenleeftijd blijkt het geboortecijfer te hebben verlaagd met één kind per tachtig vrouwen, onder de vrouwen van wie de moeder langer door moest werken. Dit wordt verklaard door het feit dat informele kinderopvang minder aanwezig is, want oma's moeten immers werken.

Ilčiukas, J. (2022) *Fertility and parental retirement*. Tinbergen Institute Discussion Paper, 2022-021/V.

Ongelijkheid komt terug

De wereldwijde inkomensongelijkheid is de afgelopen dertig jaar sterk afgenomen, maar die zal de komende tien jaar waarschijnlijk weer gaan stijgen. Tot deze conclusie komen Kanbur et al. door data over inkomensongelijkheid uit 160 landen te koppelen aan de verwachtingen voor de economische groei in die landen. De afname in de wereldwijde inkomensongelijkheid kwam vooral doordat landen zoals India en China zich ontwikkelden van lage- tot middeninkomenslanden. Een groot deel van de wereldbevolking bevindt zich nu in de middenmoot, waardoor de wereldwijde Gini-coëfficiënt, met ongeveer 0,61, relatief laag is. Nu India en China bezig zijn om uit te groeien tot hoge-inkomenslanden zal de wereldwijde ongelijkheid echter weer gaan toenemen.

Kanbur, R., E. Ortiz-Juarez en A. Sumner (2022) *The global inequality boomerang*. IZA Discussion Paper, 15161.

Afhankelijke media

Kranten berichten positiever over banken waarbij ze zelf geld lenen. Tot deze conclusie komen Durante et al. op basis van artikelen en van de bankrelaties van twintig grote Europese kranten. Zo rapporteren kranten dubbel zo vaak over goede kwartaalcijfers van de bank waar ze zelf klant bij zijn, ten opzichte van andere banken. Het effect is voor financieel zwakkere kranten groter, waarschijnlijk omdat deze afhankelijker zijn van bankkredieten. Ook voor financieel zwakkere banken is het effect groter, waarschijnlijk omdat die meer belang hebben bij het afzwakken van de berichtgeving over hun verliezen.

Durante, R., A. Fabiani en J.-L. Peydró (2022) *Media capture by banks*. IZA Discussion Paper, 15214.

Migratie na ontslag

Immigranten die hun baan verliezen, hebben een grotere kans hun verblijf land weer te verlaten. Of ze teruggaan naar hun land van herkomst, of doorreizen naar een ander land, hangt af van hun inkomen. Tot deze conclusie komen Bijwaard en Wahba op basis van arbeidsmarkt- en migratiedata uit Nederland. Na een ontslag verhuizen migranten die een laag inkomen hadden vaker terug naar hun land van herkomst, terwijl migranten die een hoog inkomen hadden eerder verder migreren naar een volgend land. Het verschil komt waarschijnlijk doordat verder migreren duurder en onzekerder is dan teruggaan. Deze kosten zijn makkelijker te dragen door migranten die een hoger inkomen hadden.

Bijwaard, G.E. en J. Wahba (2022) *Return versus onward migration: go back or move on?* IZA Discussion Paper, 15148.

Degressieve

Het Nederlandse belastingstelsel vergroot de inkomensongelijkheid. Tot deze conclusie komen Bruil et al. op basis van data over alle vormen van inkomen van alle Nederlanders. De belasting op inkomen uit vermogen is lager dan die op inkomen uit werk, terwijl de hoogste inkomensgroep juist veel inkomen uit vermogen haalt. Daarnaast vormen de afdrach-

Marktmacht loont voor managers

De salarissen van topmanagers zijn sterk afhankelijk van de marktmacht van het bedrijf. Zo laten Bao et al. zien, met behulp van data over bedrijfsprestaties en topsalarissen in Amerika. Tussen 1994 en 2019 verklaarde de groeiende marktmacht 57,8 procent van de toenames in topsalarissen. Deze hogere belonging voor managers bij bedrijven met veel marktmacht is problematisch. Markt-

belastingen

ten aan de btw en sociale premies een groter deel van het inkomen van mensen met een laag inkomen. Tezamen verminderen de belastingen en uitgaven van de overheid de ongelijkheid wel, doordat de overheidsuitgaven sterk geconcentreerd zijn onder de lage inkomens.

[Bruil, A., C. van Essen, W. Leenders et al. \(2022\) *Inequality and redistribution in the Netherlands*. CPB Discussion Paper, maart.](#)

macht creëert een welvaartsverlies, en is meestal slecht voor consumenten. Wanneer de beste managers bij zulke bedrijven gaan werken, dan komt hun talent vooral de aandeelhouders van deze bedrijven ten goede en dragen ze maar weinig bij aan economische waardecreatie.

[Baio, R., J. De Loecker en J. Eeckhout \(2022\) *Are managers paid for market power?* NBER Working Paper, 29918.](#)

Zorg na miskraam

Het hebben van een miskraam vergroot voor een vrouw de kans om een psycholoog of psychiater te bezoeken. Dat blijkt uit onderzoek van Rellstab et al., die daarvoor gebruikmaakten van een *event study*-raamwerk toegepast op een dataset van Nederlandse vrouwen die zwanger waren. Deze verhoogde kans op geestelijke zorg geldt echter niet langer dan een jaar, wat te verklaren is omdat een meerderheid van de vrouwen die een miskraam meemaakten door een nieuwe zwangerschap relatief snel daarna een kind krijgt. Voor de mannelijke partner wordt er geen verhoogde kans op mentale zorg gevonden.

[Rellstab, S., P. Bakx en P. García-Gómez \(2022\) *The effect of a miscarriage on mental health, labour market, and family outcomes*. Tinbergen Institute Discussion Paper, 2022-027/V.](#)

Werkloosheid voorspellen

In tijden dat de economie sterk verandert, komen er meer voorspelfouten in modellen voor. Dat concludeert Scheer door verschillende veelgebruikte modellen eenzelfde werkloosheidsvoorspelling te laten doen, en van elk de gemiddelde kwadratische fout te vergelijken. Voorspelfouten blijken vooral groter te zijn in tijden van neerwaartse conjunctuur. Ook blijkt dat er niet één optimaal model is, maar dat het beste model afhankelijk is van voorspellingstermijn. De beste voorspelling op de korte termijn wordt namelijk geleverd door een ander model dan de beste langetermijnvoorspelling.

[Scheer, B.J. \(2022\) *Addressing unemployment rate forecast errors in relation to the business cycle*. CPB Discussion Paper, maart.](#)

Gemengde klas

Als basisschoolkinderen een jaar lang in een klas zitten met kinderen uit andere jaarlagen is dit goed voor schoolprestaties. Dat blijkt uit onderzoek van Barbetta et al., die daarvoor een instrumentele-variabele-regressie uitvoerden op een dataset van Italiaanse schoolkinderen. Maar op de lange termijn – gedefinieerd als meer dan een schooljaar – verdwijnen de effecten, en kan een gemengde klas zelfs tot slechtere schoolprestaties leiden. De rol van de leraar blijkt hierin cruciaal te zijn – een ervaren of gemotiveerde docent kan op de lange termijn een negatief effect voorkomen.

[Barbetta, G.P., P. Chuard-Keller, G. Sorrenti en G. Turati \(2022\) *Good or bad? Short- versus long-term effects of multigrading on child achievement*. Tinbergen Institute Discussion Paper, 2022-025/V.](#)

Consumptiekloof

Na de eerste lockdown in 2020 consumeerden zowel mannen als vrouwen minder dan daarvoor, maar bij de vrouwen is deze consumptiedaling groter geweest dan bij de mannen. Dat toont Huber aan op basis een lineair kansmodel, met data van een enquête gehouden onder mensen uit diverse West-Europese landen in juli 2020, waaronder Nederland. De reden waarom er minder wordt geconsumeerd verschillen tussen vrouwen en mannen. Vrouwen geven vaker aan financiële belemmeringen te ervaren in vergelijking met vóór de lockdown, terwijl mannen juist vaker aangeven gewend te zijn geraakt aan een nieuw consumptiepatroon door de beperkte beschikbaarheid van goederen tijdens de lockdown.

[Huber, S.J. \(2022\) *SHE can't afford it and HE doesn't want it: the gender gap in the COVID-19 consumption response*. Tinbergen Institute Discussion Paper, 2022-029/II.](#)

De economie van krap naar knap

Sinds de coronabeperkingen voorbij zijn, lijkt de Nederlandse economie te sputteren. En dan bedoel ik de Nederlandse economie zelf, niet de inflatie of de onzekerheid die we vanuit Rusland en Oekraïne importeren.

Een paar wellicht herkenbare voorbeelden. Het krijgen van een paspoort kostte me zes weken (richtlijn: zes dagen). Op een dinsdag is het lastig om uit eten gaan (“geen kok te krijgen, meneer”). En de plaatsing van mijn warmtepomp wordt alsnog uitgesteld (“het is dat u al aanbetaald heeft, want nieuw werk nemen we dit jaar sowieso niet meer aan”).

De arbeidsmarkt is dan ook nog nooit zo krap geweest – zie de bijdrage van Harry Bierings – en die krapte houdt zichzelf in stand. Nu er nauwelijks nog kinderopvangplekken te krijgen zijn, komen ouders niet aan het werk. Nu de door corona opgelopen wachtlijsten in de zorg maar niet weggewerkt kunnen worden, blijven mensen minder inzetbaar. En nu er door personeelsgebrek minder treinen rijden, neemt uiteraard ook het personeelstekort elders toe.

Klassieke oplossingen

Om het personeelstekort op te lossen, stellen zowel vakbonden als werkgevers voor om het werken aantrekkelijker maken. Jacob-Jan Koopmans, Vera Vrijmoeth en Tijmen de Vos, allen werkzaam bij de vakbond FNV, maken het aannemelijk dat de toenemende tekorten in grote sectoren zoals de handel en horeca samengaan met lage salarissen, flexibele contracten en slechte secundaire arbeidsvoorwaarden. Betaal beter en de mensen zullen wel komen, zo is hun boodschap.

Anthony Stigter, werkzaam bij de werkgeversorganisatie VNO-NCW, en Ton Wilthagen pleiten daarentegen voor overheidsingrijpen. Verlaag de belastingen, stimuleer mensen met een beperking om aan het werk te gaan, en maak het voor ouderen makkelijker om door te werken na hun pensionering – en zo zullen de mensen zich vanzelf gaan aanbieden.

Ik denk echter niet dat de personeelstekorten door hogere lonen of stimulering van het arbeidsaanbod opgelost kunnen worden. Natuurlijk, beide voorstellen helpen en zijn ongetwijfeld onderdeel van een oplossing – maar dé oplossing zijn ze niet.

Inzet op onderwijs

Inzetten op hogere lonen of stimulering van het arbeidsaanbod vormen namelijk geen oplossingen voor het maatschappelijke probleem. Dat zit zo – er zijn volgens Jessie Bakens en Didier Fouarge twee heel verschillende arbeidsmarkttekorten. Er is een structureel gebrek aan mensen in banen die ingewikkeld zijn en goed betalen, én er is een gebrek aan mensen voor routinematig werk tegen een laag loon met nauwelijks door-groeimogelijkheden.

Het eerste type tekort, bij ingewikkelde banen die relatief goed betalen, dient koste wat het kost opgelost te worden. Dit

soort banen zijn welvaartsverhogend – en als het tekort niet wordt opgelost, komt de maatschappij tot stilstand. Denk aan de verduurzaming van de gebouwde omgeving die volgens Suzanne IJzerman niet van de grond komt door gebrek aan technici.

Het marktmechanisme, de werkenden meer betalen, helpt maar heel beperkt, want zij krijgen veelal al goed betaald. De bottleneck zit hem in het uitbreiden van het aantal mensen dat dit werk kan doen. Hier helpt stimulering van het arbeidsaanbod, al zijn er nauwelijks snelle slagen te slaan. Want met de toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt, de herkeuring van de WAO'ers en de verhoging van de pensioenleeftijd zijn de grote klappers al gemaakt. De vergroting van het aanbod zal van het onderwijs moeten komen.

Creatieve destructie

Voor het tweede type tekort – bij routinematig slecht betaald werk – hoeft er in tijden van krapte weinig te gebeuren, zo stelt Alfred Kleinknecht in zijn column. Door het marktmechanisme te laten werken, stijgen de lonen, verbeteren de arbeidsvoorwaarden en krijgt creatieve destructie een kans. De slechtste werkgevers verlaten de markt, en saai en eentonig werk wordt waar mogelijk geautomatiseerd.

Dat deze banen in tijden van krapte verdwijnen is welvaartsverhogend. Maar helaas vrees ik dat het marktmechanisme hier onvoldoende, of in ieder geval onvoldoende snel, werkt. De arbeidsmarkt is al jaren krap, maar een substantiële loonstijging is er nog nooit geweest. En daarbij zal deze, mocht die nu wel komen, eerst de inflatie moeten compenseren, alvorens er een reëel effect vanuit kan gaan.

Wellicht is het daarom zaak om het marktmechanisme een handje te helpen, en mensen aan de onderkant van de arbeidsmarkt te verleiden om zich te laten omscholen, zodat ze later beter betalend werk – waaraan er structureel een tekort is – kunnen accepteren. Juist nu de arbeidsmarkt zo krap is, is er steun voor zulke ingrepen. We moeten van een economie van krap naar een economie van knap.

JASPER LUKKEZEN
Hoofredacteur
lukkezen@economie.nl

Laat ons de krappe arbeidsmarkt koesteren

Er wordt recent veel geklaagd over een (te) krappe arbeidsmarkt. Maar hoe erg is een krappe arbeidsmarkt eigenlijk? In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw waren de werkloosheidscijfers in de OESO-landen nog een stuk lager dan nu. De economie groeide destijds niettemin als een tierelier, en de inflatie bleef laag dankzij een hoge productiviteitsgroei.

Daar kwam in de jaren zeventig een einde aan door een samenloop van averechtse economische schokken – zoals de oliepijpschokken van 1973 en 1978, de ‘Volckerschok’ van 1979, de ineenstorting van het Bretton Woods-systeem, en last but not least ‘de Hollandse Ziekte’. Dit alles heeft de werkloosheid structureel verhoogd. Over de laatste veertig jaar kent Nederland (met uitzondering van eind jaren negentig) een vrij hoge (deels verborgen) werkloosheid.

Deze hoge werkloosheid heeft vaderlandse politici, ambtenaren en wetenschappers in de ‘*werk, werk en nogmaals werk!*’-modus gebracht. Alles wat banen creëerde was welkom. Of het werd ten minste gedoogd – lage lonen, flexibele contracten, ‘concurrerende’ belastingen op kapitaal (al dan niet geflankeerd door fiscale trapezekunstjes via de Zuidas), maar ook het niet zo hard van stapel lopen met het milieubeleid (het zou investeerders wel eens kunnen afschrikken) – het kon allemaal. Nee, het móést, want we hadden banen nodig.

De aanbodeconomen zijn intussen al zo’n veertig jaar bezig met het propageren van ‘structurele hervormingen’ op de arbeidsmarkt (loonmatiging, flexibilisering). Dat heeft een keerzijde. Hun structurele hervormingen mogen dan de efficiënte allocatie van schaarse middelen bevorderen, maar voor het innovatieproces zijn ze schadelijk. *Perfect Competition* is een bijzonder slecht milieu voor innovatie, met name voor het Schumpeter-II-innovatiemodel. Want innovatie gedijt juist in *im*perfecte markten (met toetredingsbarrières), en heeft baat bij meer rigide arbeidsmarkten met een redelijke ‘insider’-bescherming (Kleinknecht, 2020).

De grote OESO-landen vertonen na vele jaren van aanbodgericht economisch beleid, vanaf 2005 de laagste productiviteitsgroei sinds de Tweede Wereldoorlog. En dit terwijl de aanbodtheoretici hadden verwacht dat de economie juist beter zou presteren naarmate hun hervormingen zouden vorderen!

In dit verband moeten we ons ook realiseren dat aanbodcondities zoals lage lonen en flexwerk volgens de logica van het Heckscher-Ohlin-model ook een laag productieve sectorstructuur favoriseren. De Haan en De Beer (2016) laten zien dat sectoren zoals horeca, detailhandel of andere traditionele dienstverlening veel gebruikmaken van flexibele arbeid. Dit zijn ook

ALFRED KLEINKNECHT

Gasthoogleraar aan Kwansai
Gakuin University in Japan

sectoren die met hun lage productiviteitsgroei dicht aanzitten tegen het model van de *Cost-Disease* van Baumol en Bowen (1965). Met zicht op de vergrijzing moeten we het van dit soort sectoren niet hebben.

Gelukkig hebben we nu een krappe arbeidsmarkt. Mochten sectoren met geringe productiviteitsgroei bij stijgende lonen straks in de problemen komen bij het werven van arbeidskrachten, dan is dat mooi meegenomen. Zo corrigeert de krappe arbeidsmarkt automatisch een onvoordelige sectorstructuur.

En een krappe arbeidsmarkt heeft meer voordelen. Probeer als milieubeweging maar eens in tijden van hoge werkloosheid een vliegveld als Lelystad tegen te houden. “Dit vliegveld is goed voor x-duizend banen!” “De

Groene Khmers houden de mensen rond Lelystad werkloos!” Gelukkig kunnen in een krappe arbeidsmarkt bepaalde soorten economische groei beter achterwege blijven; alleen al omdat de arbeidskrachten elders in de economie dringend nodig zijn. De krappe arbeidsmarkt verschaft ons de luxe om te kiezen voor *selectieve* groei: geen achtste landingsbaan op Schiphol, wel een nieuwe fietssnelweg.

Bovendien brengt de krappe arbeidsmarkt de machtsbalans tussen kapitaal en arbeid weer wat meer in evenwicht. De Nederlandse vakbeweging kan na veertig jaar van hoge werkloosheid, loonmatiging en flexibilisering geen deuk meer in een pakje boter slaan. De krappe arbeidsmarkt zou hier wel eens verandering in kunnen brengen. Iets agressievere looneisen van de vakbeweging bevorderen de diffusie van arbeidsbesparende technologie, en dat helpt de productiviteitsgroei (Vergeer en Kleinknecht, 2014).

De Polder moet nu dus vooral de krappe arbeidsmarkt haar werk laten doen. Krappere en duurder arbeid ruimt lekker op aan de onderkant van de markt – zwakke ondernemertjes die alleen bij de gratie van loonmatiging en goedkope dagloners kunnen bestaan, krijgen het straks moeilijk. Dan kan eindelijk de ‘creatieve destructie’ van Schumpeter haar werk gaan doen. We houden er op den duur een meer veerkrachtige economie aan over.

Literatuur

Baumol, W.J. en W.G. Bowen (1965) On the performing arts: the anatomy of their economic problems. *The American Economic Review*, 55(1/2), 495–502.

Haan, P. de, en P. de Beer (2016) Globalisering en flexibel werk gaan niet vanzelfsprekend samen. *ESB*, 101(4742), 651–653.

Kleinknecht, A. (2020) The (negative) impact of supply-side labour market reforms on productivity: an overview of the evidence. *Cambridge Journal of Economics*, 44(2), 445–464.

Vergeer, R. en A. Kleinknecht (2014) Do labour market reforms reduce labour productivity growth? A panel data analysis of 20 OECD countries (1960–2004). *International Labour Review*, 153(3), 365–393.

Spanning op arbeidsmarkt lijkt niet samen te hangen met hogere fricties

In het laatste kwartaal van 2021 is de spanning op de arbeidsmarkt verder opgelopen. Sluit het arbeidsaanbod nog wel aan op de vraag? Een analyse van het historische verloop van de werkloosheid, de vacatures en het arbeidsaanbod.

IN HET KORT

- De spanning op de arbeidsmarkt liep over de periode 2003–2021 sterk parallel aan de conjunctuur.
- De aansluiting van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt lijkt niet te zijn verslechterd over de periode 2003–2021.
- Tussentijds waren er wel wat langere perioden waarin de fricties toenamen.

HARRY BIERINGS

Onderzoeker bij het Centraal Bureau voor de Statistiek

In het vierde kwartaal van 2021 lag de spanning op de arbeidsmarkt op het hoogste punt in de reeks met kwartaalcijfers sinds 2003. Niet alleen bereikte het aantal werklozen toen de laagste stand, ook het aantal vacatures kwam uit op een recordhoogte (figuur 1). Tegenover 387.000 vacatures stonden er 370.000 werklozen, wat neerkomt op 105 vacatures per 100 werklozen. Op het laagste punt, in het vierde kwartaal van 2013, waren er maar 12 vacatures per 100 werklozen. Er is nu dus sprake van een historisch krappe arbeidsmarkt, waarop het voor werkgevers lastiger is om personeel te rekruteren.

Is de toegenomen spanning gerelateerd aan de conjuncturele ontwikkeling of zijn er aanwijzingen voor structurele veranderingen op de arbeidsmarkt, zoals een minder goede aansluiting tussen vraag en aanbod? Om die vraag te beantwoorden, wordt in dit artikel het verloop van de spanning op de arbeidsmarkt voor de periode 2003–2021 geanalyseerd. Daarbij zijn de ontwikkelingen van het aantal vacatures en werklozen apart beschouwd (Beveridge, 1944; Rodenburg, 2011). De cijfers komen van het Centraal Bureau voor de Statistiek. De cijfers over werkloosheid zijn vanaf 2003 zonder methodebreuk vergelijkbaar.

Spanning arbeidsmarkt sterk cyclisch

De spanning op de arbeidsmarkt verliep in de periode 2003–2021 sterk procyclisch (figuur 2). Als de economie groeide, namen de vacatures toe terwijl de werkloosheid daalde, en vice versa.

In de staart van de conjuncturele neergang in 2003K2 daalde de spanning op de arbeidsmarkt, en bleef nog dalen tot en met 2003K3. Daarna liep de spanning op de arbeidsmarkt qua richting gelijk op aan die van de conjunctuur, tot en met 2008K3. De schok die de financieel-economische crisis teweegbracht, manifesteerde zich in een drastische verruiming van de arbeidsmarkt (2008K4). Vanaf 2010K2 liep de spanning op de arbeidsmarkt weer op, ongeveer in gelijke pas met de conjunctuur. Maar vanaf 2011K3 daalde de spanning weer tot en met 2013K3, in dezelfde richting als die van de conjunctuur (die ging tot 2012K4 licht terug, maar liep vanaf 2013K1 al weer op).

Vanaf 2013K4 volgt een lange periode van bijna zes jaar, waarin de spanning op de arbeidsmarkt gelijktijdig met de conjunctuur opliep. In deze periode steeg het aantal vacatures continu, terwijl de werkloosheid met twee kleine onderbrekingen steeds verder daalde.

De coronacrisis luidde, in 2020K1, een volgende economische schok in. In vergelijking met de financieel-economische crisis leidde dit tot een ‘flitscrisis’ op de arbeidsmarkt: de conjuncturele neer- en opgang voltrok zich in een snel tempo. In de eerste twee kwartalen van 2020 verruimde de arbeidsmarkt bij een bbp dat daalde. Maar in het derde kwartaal trok de conjunctuur al stevig aan. Daarna verkrapte ook de arbeidsmarkt weer (2020K4–2021K1). Deze verkrapting zette zich vervolgens versterkt door toen ook de conjunctuur sterk opliep (2021K2–2021K4). De spanning op de arbeidsmarkt steeg tot een vóór de beschouwde periode ongekende hoogte.

Hogere fricties tijdens conjuncturomslag

Hoewel de spanning dus grotendeels conjunctureel bepaald is, waren er wel degelijk perioden waarin de fricties op de arbeidsmarkt groter waren. Figuur 3 laat het aantal vacatures en werklozen zien (in afwijking van het kwartaalgemiddelde over de periode 2003–2021) (Van Ruth, 2012). Om de interpretatie van de figuur te vergemakkelijken is de werkloosheid als inverse weergegeven. Een stijging ervan betekent dus een stijging van de spanning op de arbeidsmarkt. In de figuur zijn drie cycli te herkennen (2003K1–2012K2, 2012K2–2017K2 en 2017K2–2020K3), met elk een neergaande en een opgaande fase van betreft de spanning op de arbeidsmarkt.

Wat opvalt is dat, in de omslagpunten van de economie, de werkloosheid en het aantal vacatures niet volledig

parallel veranderen (zie ook Hansen (1970), die dit al eerder vaststelde). Zo stijgt het aantal vacatures bij het plotseling aantrekken van de economie, maar daalt de werkloosheid niet direct (en neemt de werkzame beroepsbevolking evenmin toe, figuur 2). Omgekeerd daalt in een omslagpunt naar een recessie toe het aantal vacatures, maar verandert de werkloosheid (en de werkzame beroepsbevolking) pas later. Als verklaring hiervoor wordt wel genoemd dat werkgevers arbeid vasthouden, bijvoorbeeld in de hoop dat de tijden snel weer zullen verbeteren ('labour hoarding'; De Koning, 1989).

Omdat de werkloosheid en het aantal vacatures niet volledig parallel lopen, zijn er tijdens de omslagpunten kortstondige periodes waarin de spanning op de arbeidsmarkt niet volgens het normale conjuncturele patroon verloopt. Dat is bijvoorbeeld het geval in het derde kwartaal van 2020 – terwijl de vacatures alweer stegen, liep toen ook de werkloosheid nog op. Vanaf het vierde kwartaal lopen de vacatures en werkloosheid echter weer tegengesteld en in de pas met de (herstellende) conjunctuur.

De kortstondige afwijkingen van de spanning op de arbeidsmarkt ten opzichte van de conjunctuur worden niet beschouwd als een indicatie voor een structurele verandering van de aansluiting van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. Zij passen als het ware bij het gangbare conjuncturele patroon.

Langdurigere afwijkingen van de conjunctuur

Naast deze kortstondige veranderingen tijdens de omslagpunten van de conjunctuur, deed er zich in de periode 2012K2–2016K4 ook een langere periode van hogere fricties tussen vraag- en aanbod op de arbeidsmarkt voor. Dit is de naar chronologie tweede cyclus en die bevindt zich in figuur 3, links van de eerste cyclus. Bij een gegeven aantal vacatures was de werkloosheid toen dus duidelijk hoger. De afgenomen spanning op de arbeidsmarkt gaat dan samen met een structurele verslechtering van de aansluiting van het arbeidsaanbod op de -vraag (Consolo en Dias Da Silva, 2019; Kazemier, 2014).

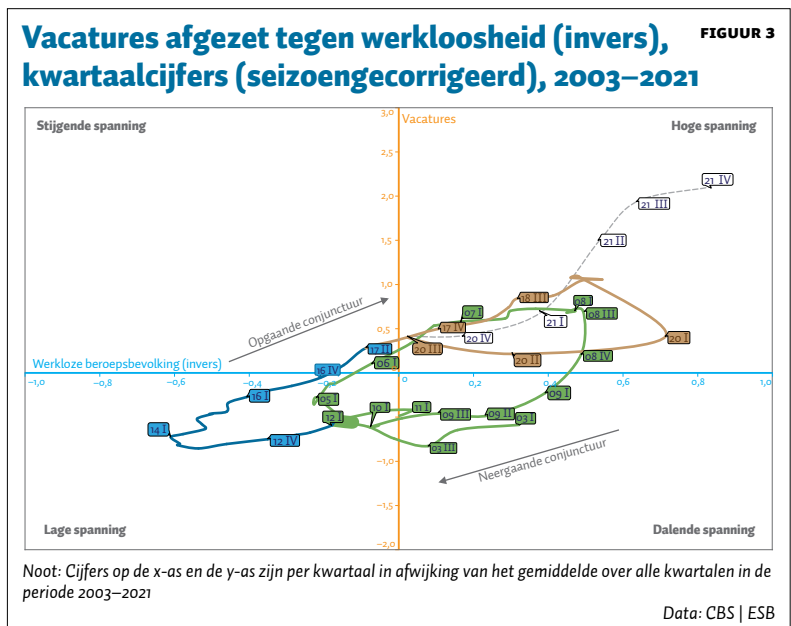
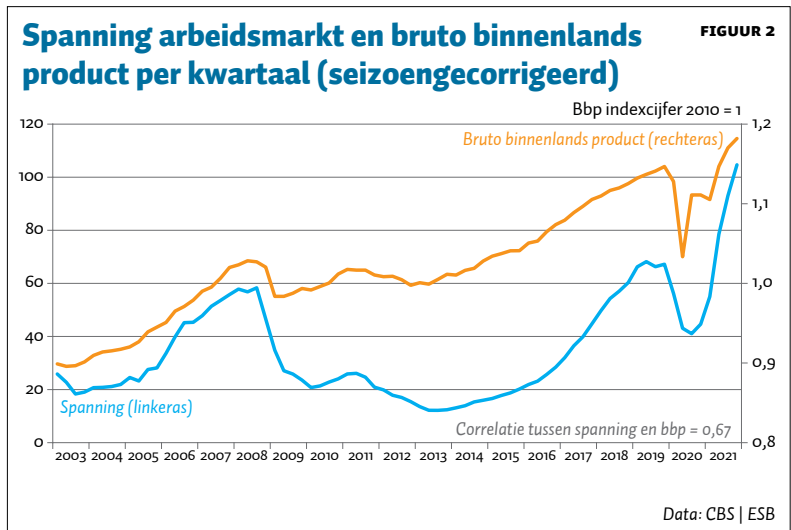
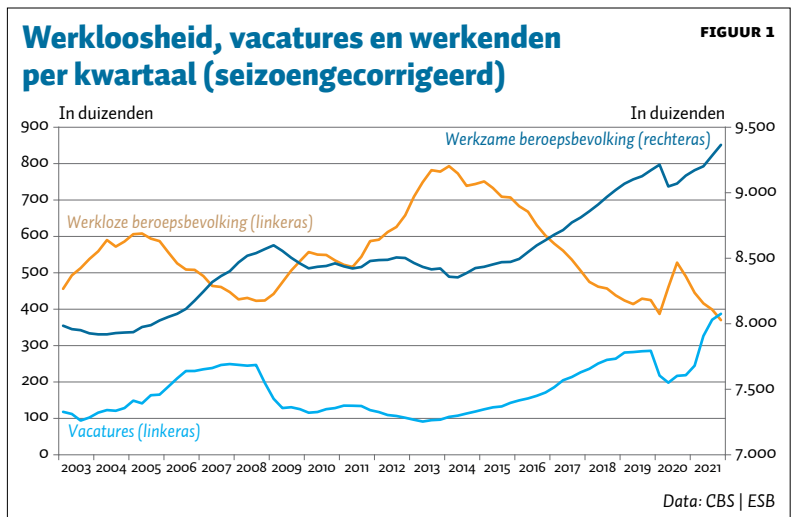
De slechtere aansluiting van het arbeidsaanbod op de -vraag is ook terug te zien in de sterke stijging van het aantal werklozen dat (een kwartaal later) werkloos bleef (figuur 4).

Lagere fricties voor corona en kort hoger erna

Voordat de coronapandemie toesloeg, waren er aanwijzingen voor een verbetering van de aansluiting van het arbeidsaanbod op de -vraag. De derde cyclus (2017K3–2020K3) in figuur 3 overlapt deels met de eerste cyclus, maar bevindt zich tot en met 2019K4 deels ook rechts van de eerste cyclus. Bij gegeven vacatures was de werkloosheid toen duidelijk lager.

In slechts twee kwartalen, toen de coronapandemie in 2020K1 een omslagpunt naar een recessie inluidde, deed zich weer een sterke stijging van de werkloosheid bij nauwelijks veranderende vacatures voor. Ook bleven mensen weer langer werkloos (figuur 4). Een signaal dus voor toegenomen fricties.

Deze hogere fricties hingen samen met een verandering in de samenstelling van vacatures. In 2020K1–2020K4

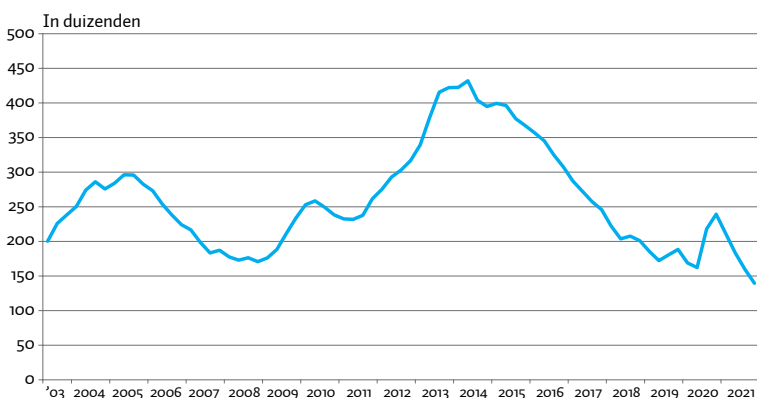

was de openstaande vraag in de gezondheids- en welzijnszorg (als aandeel van het totaal) volgens cijfers van het CBS circa vier procentpunt hoger dan gemiddeld over de hele periode 2003–2021 (CBS, 2022). In 2021K4 was dit verschil al behoorlijk afgenomen: in 2021K4 lag het

Werklozen die voorgaand kwartaal ook werkloos waren (seizoengecorrigeerd), 2003–2021

FIGUUR 4

Data: CBS | ESB

aandeel in deze branche nog maar anderhalf procentpunt hoger dan het gemiddelde niveau.

Vanaf 2020K4 verliepen vacatures en werkloosheid weer tegengesteld, en in pas met de herstellende conjunctuur en nagenoeg in lijn met de eerste cyclus.

Conclusie

De spanning op de arbeidsmarkt is sterk procyclisch. De hoge spanning eind 2021 hangt samen met de hoogconjunctuur. In de periode 2012–2016 was er wel langduriger sprake van een slechtere aansluiting van het arbeidsaanbod op de -vraag, maar over de hele periode sinds 2003 bezien is er geen aanwijzing voor een verslechtering.

Literatuur

CBS (2022) *De arbeidsmarkt in cijfers 2021*. CBS Publicatie.

Beveridge, W. (1944) *Full employment in a free society*. Londen: Allen and Unwin.

Consolo, A. en A. Dias Da Silva (2019) *The euro area labour market through the lens of the Beveridge curve*. ECB Economic Bulletin, 4. Te vinden op econpapers.repec.org.

Hansen, B. (1970) Excess demand, unemployment, vacancies and wages. *The Quarterly Journal of Economics*, 84(1), 1–23.

Kazemier, B. (2014) De Beveridgecurve voor Nederland en de VS. *ESB*, 99(4684), 273.

Koning, J. de (1989) Labour hoarding in Dutch manufacturing industry. *De Economist*, 137(2), 155–172.

Rodenburg, P. (2011) The remarkable transformation of the UV curve in economic theory. *The European Journal of the History of Economic Thought*, 18(1), 125–153.

Ruth, F. van (2012) *Analysing the labour market; a tension gauge*. CPB Discussion Paper, 201205.

Schaarste aan technici kan verduurzaming gebouwde omgeving belemmeren

SUZANNE IJZERMAN
Adviseur arbeidsmarktinformatie bij UWV

De vraag naar technici die nodig zijn voor het verduurzamen van de gebouwde omgeving is groot, terwijl het aanbod ervan krap is. Die schaarste aan vaklui kan mogelijk de verduurzaming van de gebouwde omgeving stagneren.

De gebouwde omgeving is een van de sectoren waarover er in het Klimaatakkoord afspraken zijn gemaakt. Om minder CO₂ uit te stoten, moeten gebouwen beter worden geïsoleerd, worden afgesloten van het aardgas en aangesloten op duurzame warmte- en energiebronnen. Wat betreft nieuwbouw zijn er extra eisen aangaande energieverbruik en het minimale aandeel duurzame energie.

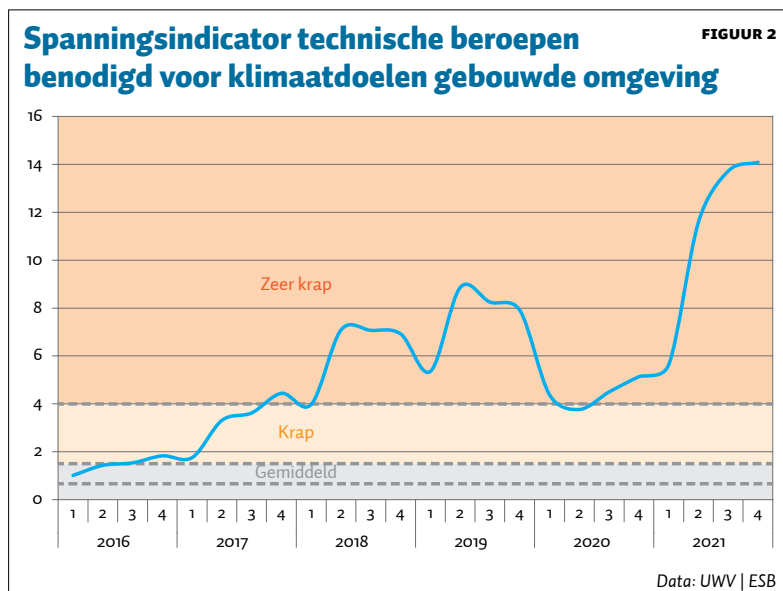
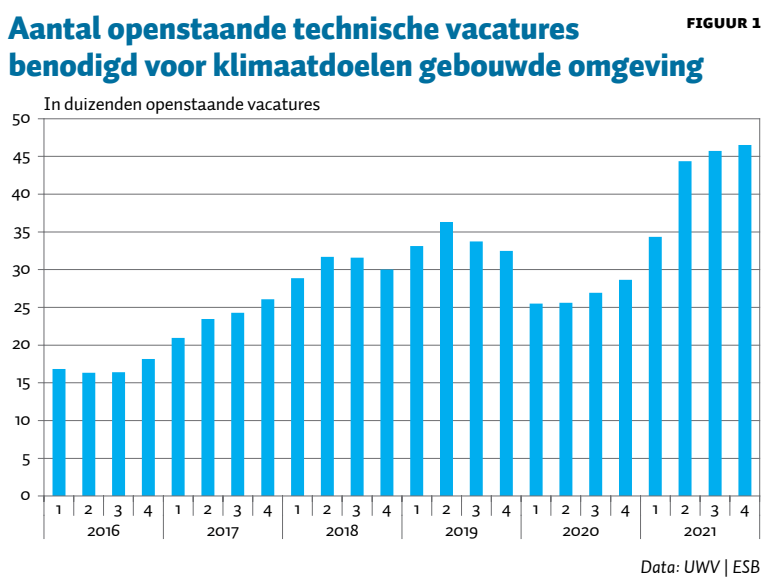
Voor deze werkzaamheden is er een heel scala aan technische vakmensen nodig, vaak op mbo-niveau. Van isolatiemonteurs en timmerlieden tot loodgieters, elektriciens en monteurs voor zonnepanelen en elektriciteitsnetten. Daarnaast zijn er beroepen nodig bij de voorbereiding of juist de afronding, zoals grondwerkers en vloerenleggers. Op hoger niveau is er behoefte aan technici, vooral in de ontwerpfase, bij de voorbereiding en projectleiding.

In totaal zijn er 45 technische beroepen nodig om de klimaatdoelen in de gebouwde omgeving te halen. Dat blijkt uit een inventarisatie van de werkzaamheden door UWV samen met de taakgroep Arbeidsmarkt en Scholing en de Samenwerkingsorganisatie Beroepsonderwijs Bedrijfsleven.

Er is op de arbeidsmarkt nu al veel vraag naar vakmensen in de bouw en installatie. In 2021 steeg het aantal vacatures voor deze 45 technische beroepen sterk, tot ruim 46.000 in het 4e kwartaal (figuur 1).

Het aanbod van de benodigde vakmensen blijft echter achter bij de vraag. Werkgevers hebben daardoor moeite om de benodigde technici aan te trekken. Volgens de spanningsindicator van UWV is er in deze beroepen, in heel Nederland nu al sprake van een zeer krappe arbeidsmarkt (figuur 2). Die schaarste aan vaklieden kan op termijn een grote belemmering worden voor het verduurzamen van de gebouwde omgeving.

De behoefte aan professionals is overigens breder dan technici alleen. Er is bijvoorbeeld ook veel vraag vanuit de gemeenten naar planologen, vergunningverleners en beleidsmedewerkers ruimtelijke ordening gezien de planvorming en uitvoering van grote projecten. Ook is er veel vraag naar communicatieadviseurs en gebiedsregisseurs. Om het transitieproces naar duurzame energie te doen slagen, is draagvlak onder bewoners immers een essentiële factor. Dit maakt het belangrijk om te investeren in de bewustwording, advisering en ontzorging van de eigenaars-bewoners. Ook daar zijn dus nog arbeidskrachten voor nodig.

Arbeidsdeelname kan en moet fors omhoog

Door het V-vormig herstel van de economie is de krapte op de arbeidsmarkt opnieuw manifest. De personeelstekorten worden nu ook de achilleshiel van het nieuwe kabinet. Hoe kunnen we de krapte op de arbeidsmarkt aanpakken?

IN HET KORT

- De arbeidsdeelname kan met 1,5 miljoen fte omhoog door de inactieve beroepsbevolking te stimuleren meer te gaan werken.
- Voltijds werken kan meer gestimuleerd worden en mensen met gezondheidsproblemen beter gefaciliteerd.
- De personeelstekorten zijn bovendien een uitgelezen kans om werk doelmatiger en slimmer te organiseren.

ANTHONY STIGTER

Secretaris
arbeidsmarkt &
gezondheidszorg bij
VNO-NCW en MKB-
Nederland

Door het krachtige economische herstel tot dusverre is de krapte van vóór de corona op de arbeidsmarkt helemaal terug van weggeweest. Van alle ondernemers geeft ruim dertig procent aan problemen te ervaren met de productie door personeelstekorten (VNO-NCW et al., 2021). Aan het eind van het derde kwartaal stond er een recordaantal van 370.000 vacatures open.

De arbeidsmarkt is de achilleshiel van het nieuwe kabinetsbeleid geworden: zonder voldoende mensen met juiste kwalificaties zijn de ambities op het gebied van klimaat, wonen, onderwijs, veiligheid, kinderopvang en zorg niet te realiseren. Daarmee staat de haalbaarheid van de grote intensiveringen ter discussie (CPB, 2022).

De krapte op de arbeidsmarkt is naar verwachting een structureel probleem voor de komende drie decennia. Doordat de babyboomgeneratie de beroepsbevolking tussen 2022 en 2040 zal verlaten, gaat de bevolking van 15- tot 74-jarigen sterk afnemen (NIDI/CBS, 2020). Diezelfde vergrijzing leidt tot een verdubbeling van de zorgvraag en tot een spectaculaire toename van de vraag naar personeel in de zorg: bij ongewijzigd beleid zou over veertig jaar een op de drie mensen in de zorg moeten werken, vergeleken met nu een op de zeven werkenden (WRR, 2021). Volgens de WRR is het niet alleen onrealistisch om zo'n groot werknemersaandeel in de zorg in te zetten, het zou ook grote gevolgen hebben voor andere sectoren waar er al nijpende personeelstekorten zijn.

De verwachting voor de komende jaren is dat er tekorten zullen zijn in (bijna) alle beroepen en sectoren. Met name de knelpunten in de technische beroepen en de ICT, de zorg en het onderwijs zijn zowel groot als structureel (ROA, 2021).

Personeelstekorten zetten een 'cap' op de economische groei, en zijn een bedreiging voor onze welvaart: het is niet meer vanzelfsprekend dat er overal voldoende onderwijs, kinderopvang, zorg en transportmogelijkheden beschikbaar zijn. Tekorten aan personeel bemoeilijken ook de energie- en klimaattransitie en de woningbouw door onvoldoende vakkrachten. Ten slotte geven negen op de tien werkgevers aan een verhoogde werkdruk te ervaren vanwege de arbeidsmarktkrapte (AWVN, 2021). Daardoor kan er een vicieuze cirkel ontstaan: personeelstekorten leiden immers tot meer werkdruk. Deze kan dan resulteren in meer ziekteverzuim, demotivatie en uitstroom, waardoor personeelstekorten en werkdruk verder verergeren. Sectoren die een dergelijk beeld geven, zijn bovendien weinig aantrekkelijk voor studiekeuzers en zij-instromers.

De grote vraag is hoe met deze krapte om te gaan. De klassieke economische theorie suggereert dat, via de prijzen (lonen) op de arbeidsmarkt, vraag en aanbod meer in evenwicht worden gebracht. Maar we verwachten dat dit in de praktijk niet of onvoldoende het geval is. Ten eerste omdat, door langlopende cao's, de cao-lonen sterk vertraagd reageren op de economie (Stigter en Harteveld, 2021). Ten tweede zal een stijging van lonen het totale arbeidsaanbod niet per definitie vergroten, want werkgevers wissen vooral in dezelfde vijver van werkenden. Door de hoge marginale wig vertaalt een brutoloonstijging zich maar beperkt in een hoger besteedbaar inkomen. Voor zover het besteedbaar inkomen toch toeneemt, kunnen werkenden ervoor kiezen om *minder* uren te gaan werken. Niettemin zullen individuele werkgevers noodgedwongen vaker de portemonnee moeten trekken. Dikwijls ingezette oplossingen zijn aanbrenghpremies en het beter betalen van nieuwe werknemers (AWVN, 2021).

Gelukkig zijn er meer manieren om de krapte tegen te gaan. Het vergroten van het aanbod door het inactieve deel van de beroepsbevolking te stimuleren om (meer) te gaan werken, levert het meeste op, samen met het slimmer organiseren van werk. In dit artikel geven we een aantal handvatten, waar het nieuwe kabinet meteen mee aan de slag kan.

Benutten van het arbeidspotentieel

De netto-arbeidsparticipatie (in de leeftijd van 15 tot 74 jaar) is toegenomen van 64 procent in 2003 naar 70 procent nu (CBS, 2021a). De mensen zijn echter niet op, en de uren evenmin. Het Centraal Bureau voor de Statistiek telt een onbenut arbeidspotentieel van 1,0 miljoen mensen (CBS, 2021b). Dat is de ondergrens – het criterium om daarvoor mee te tellen, is dat mensen (meer) willen werken.

Wat zou een bovengrens kunnen zijn? De Nederlandse arbeidsdeelname in voltijdse eenheden is nu een van de alleraagste in Europa, zo blijkt uit figuur 2 (vergelijk ook het Ministerie van Financiën, 2020). Zou Nederland aansluiten bij het gemiddelde van de top drie, dan kan de arbeidsdeelname in fte's met zeker één vijfde omhoog (dertien procentpunt). Bij een bevolking van ruim elf miljoen 15- tot 64-jarigen betekent dat 1,5 miljoen extra fte (figuur 2).

We nemen hier vijf verschillende mogelijkheden onder de loep om dat potentieel te realiseren.

Voltijds werken stimuleren

De lage arbeidsdeelname in fte's wordt vooral veroorzaakt doordat vrouwen zoveel in deeltijd werken: dat drukt het Nederlandse gemiddelde enorm (Brandolini en Viviano, 2018). In deeltijd werken is echter geen wet van Meden en Perzen: vrouwen vinden betaald werk net zo belangrijk als mannen, maar zijn minder bereid of in staat om dat voltijds te doen (SCP, 2020). Verpleegkundigen of onderwijzers gaan meer uren werken, indien zij zicht krijgen op een aantrekkelijk rooster – én inzicht in wat dat financieel oplevert (Stichting Potentieel Pakken, 2021).

Een hervorming van de welvaartsstaat naar Scandinavisch model maakt het mogelijk dat beide werkende ouders voltijds of in ieder geval meer uren per week werken. Een eerste stap is om de marginale wig substantieel te verlagen, en om voltijdse schoolroosters en betaalbare kinderopvang aan te bieden (zie voor dat laatste de plannen van het nieuwe kabinet). Voltijds werken kan gestimuleerd worden via een hogere arbeidskorting bij meer dan dertig uur per week ('voltijdsbonus'), al zijn er nog wel uitvoeringstechnische en juridische hobbels voor zo'n differentiatie. Dit alles draagt ook bij aan een gelijkere rolverdeling tussen mannen en vrouwen.

Arbidsdeelname ouderen

Door de afschaffing van de VUT-regelingen en de stijging van de pensioenleeftijd is de arbeidsparticipatie van 55-plussers flink gestegen. Ook is de gemiddelde leeftijd waarop werknemers met pensioen gaan fors toegenomen. Tegelijkertijd blijft de arbeidsparticipatie van ouderen achter bij andere leeftijden, zeker onder vrouwen (CPB, 2019). Dat is mede het resultaat van arbeidsmarktregels die koudwatervrees onder werkgevers oproepen, en die misvattingen versterken over de flexibiliteit, productiviteit en ziekterisico's van ouderen.

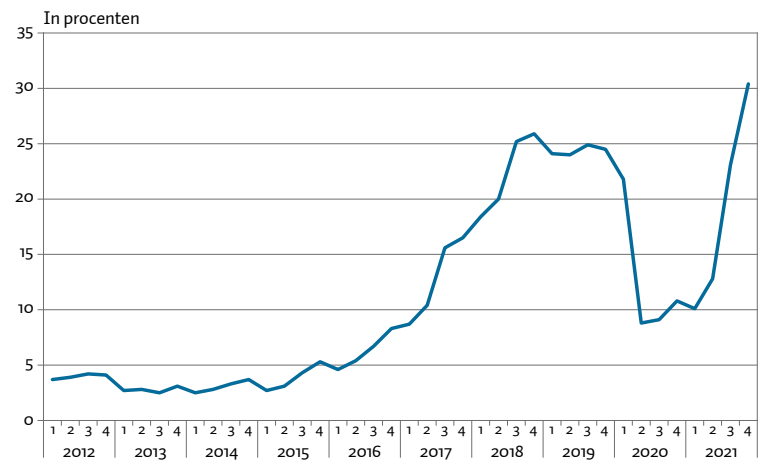
We voorzien dat door de langere levensverwachting en de daarop aangepaste AOW-leeftijd de arbeidsdeelname verder zal gaan stijgen. De regelingen voor vervroegde uittreding die nu tijdelijk mogelijk zijn, moeten dan alleen worden gebruikt voor groepen die vanwege zware arbeid al vóór de AOW-leeftijd stoppen. Sociale partners kunnen meer werk maken van vitaliteit en regelmogelijkheden op de werkvloer, zodat werkenden in relatief goede gezondheid kunnen blijven doorgaan.

Mensen met gezondheidsproblemen

De arbeidsdeelname van mensen met een chronische ziekte is in Nederland veel lager dan internationaal gebruikelijk (SER, 2016). Het gaat om een groot deel van de potentiële

Percentage bedrijven dat aangeeft een tekort aan arbeidskrachten te ervaren

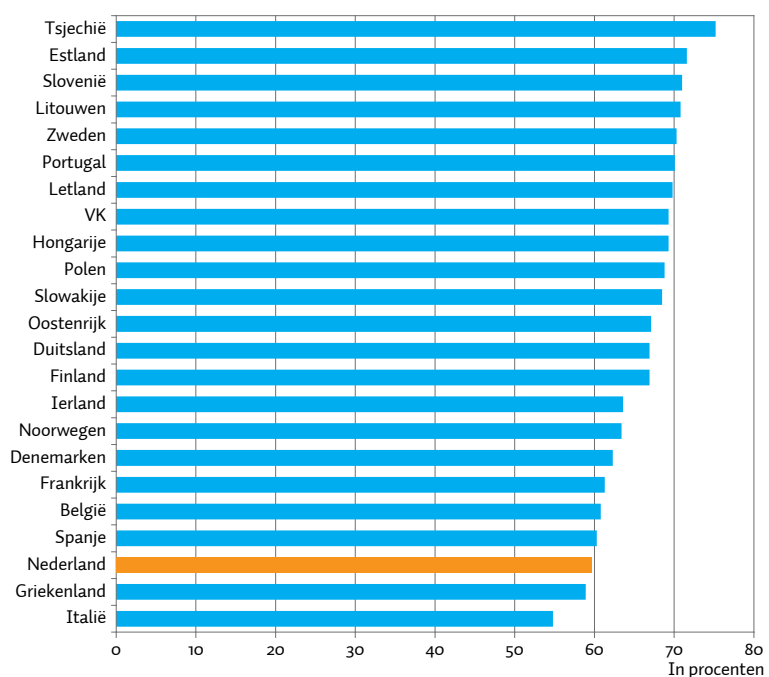
FIGUUR 1

Bron: VNO-NCW et al. (2021) | ESB

Arbidsdeelname in voltijdse eenheden (15–64 jaar; cijfers 2019)

FIGUUR 2

Data: OESO (2022) | ESB

(en vergrijzende) beroepsbevolking: 46 procent van alle personen tussen de 25 en 54 jaar heeft ten minste één chronische aandoening. In de leeftijd van 55 tot 64 jaar loopt dat op naar 73 procent, en in de leeftijds categorie 65–74 jaar naar 88 procent (RIVM, 2021). De Scandinavische landen en Duitsland slagen erin om een arbeidsdeelname van mensen met gezondheidsproblemen te realiseren die tot 35 procent hoger is dan in ons land (Schram et al., 2019).

De lagere arbeidsdeelname in Nederland kan niet los worden gezien van de internationaal vergeleken lange periode van bij ziekte twee jaar loondoorbetaling. Samen met de Werkhervattingsregeling Gedeeltelijk Arbeidsgeschik-

ten (WGA) zijn werkgevers daardoor maar liefst twaalf jaar verantwoordelijk voor zieke werknemers, zowel financieel als op het gebied van re-integratie.

Deze prikkels stimuleren werkgevers misschien om verzuim te reduceren, maar brengen grote maatschappelijke kosten met zich mee – selectie op (mogelijke) gezondheidsproblemen, en afwenteling van werkgeversrisico's via flexcontracten (CPB, 2014). In de praktijk zien we overigens ook dat het bij ziekteverzuim (te) lang kan duren voordat er re-integratie naar een andere werkgever in gang wordt gezet.

Mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt

Het verschil tussen de gemiddelde arbeidsparticipatie en die van mensen met een arbeidshandicap is in Nederland internationaal gezien tamelijk groot (Eurostat, 2018). De arbeidsdeelname van mensen met een fysieke beperking bedraagt 40 procent, en voor mensen met een verstandelijke handicap 30 procent (Nivel, 2021). De doelstellingen van de Participatiewet zijn helaas nog niet behaald: de invoering van deze wet heeft nauwelijks geleid tot meer baankansen en werkzekerheid (SCP, 2019).

Het bedrijfsleven heeft zich onlangs gecommitteerd om 200.000 mensen die zonder ondersteuning niet aan de slag komen, aan het werk te helpen (VNO-NCW en MKB-Nederland, 2021). Er zijn verschillende manieren om meer werk aan de basis van de arbeidsmarkt te realiseren.

Ten eerste vraagt dat een faciliterende aanpak vanuit gemeenten en UWV, met meer ondersteuning en instrumenten om extra kosten en risico's voor werkgevers te verlichten. Ook het leggen van direct contact met mensen die nog steeds langs de kant staan is essentieel, evenals het in kaart brengen van hun motivatie en vaardigheden alsook het investeren in nieuwe vaardigheden. Naar Belgisch voorbeeld is in ons land een systeem in de maak waarin ook op vaardigheden kan worden gematcht in plaats van alleen op diploma of op werkervaring in een specifieke functie (Wilthagen en Stolp, 2021). Daardoor zullen meer mensen in beeld komen, omdat bijvoorbeeld zal blijken dat zij met enige extra scholing inzetbaar zijn in allerlei werk voor verduurzaming.

Ten tweede kan werk financieel aantrekkelijker worden gemaakt, zoals door het werk in sectoren als de horeca, schoonmaak en beveiliging meer voltijds te organiseren of anders te organiseren ('job carving') en beter bij mensen aan te passen. Ook het verhogen van het minimumloon helpt, zoals het nieuwe kabinet voornemens is (graag dan met een franchise in de werkgeverspremies om de loonkostenstijging te dempen; SER, 2021).

Ten slotte kunnen inclusieve technologieën (zoals 'augmented reality', 'serious gaming', exoskeletten of 'cobots') werkgevers en werknemers ontzorgen en ondersteunen, en daarmee bijdragen aan meer arbeidsparticipatie (TNO, 2020).

Ander migratie- en asielbeleid

Het huidige migratie- en asielbeleid beoogt mensen niet te laten wortelen, maar weerhoudt in de praktijk mensen ervan om te werken. Asielzoekers mogen beperkt werken: tot 24 weken per jaar, met een tewerkstellingsvergunning

en met behoud van slechts 25 procent van het inkomen. Een belangrijk deel van de asielzoekers krijgt – na vele jaren – een verblijfsvergunning en wordt 'statushouder'. Het gevolg is dat de arbeidsdeelname vijf jaar na de vergunning slechts veertig procent bedraagt (CBS, 2021c).

Ook de aansluiting van statushouders op de arbeidsmarkt kan beter (SCP, 2021). Duale trajecten waarin leren – ook het leren van Nederlands – en werken worden gecombineerd, vormen onderdeel van de oplossing, maar kennen momenteel veel haken en ogen in financiële en organisatorische zin.

Naast het optimaal benutten van het binnenlandse talent is het wenselijk te kijken naar een ruimhartiger toegang voor talenten van buiten de Europese Unie (Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken, 2021). Dat kan door een 'vakkrachtenregeling' zoals in Duitsland of een algemeen 'green card'-systeem. Toelating is dan gekoppeld aan de arbeidsmarktsituatie en niet aan specifieke vacatures zoals in de kennismigrantenregeling.

Slimmer werken

De personeelstekorten bieden een uitgelezen kans om werk slimmer, doelmatiger en innovatiever te organiseren, zodat er ook arbeid wordt uitgespaard. Er is veel potentieel voor een brede toepassing van digitale technieken, zeker in het midden- en kleinbedrijf (Comité voor Ondernemerschap, 2020). Een voorbeeld is dat de horecasector QR-codes inzet waarmee klanten zelf bestellingen plaatsen, of dat winkels en supermarkten klanten laten afrekenen met zelfscankassa's.

De uitdaging is hoe we (toekomstige) werkenden stimuleren en helpen om werk slimmer te organiseren, zodat we met minder mensen méér werk kunnen doen. Een eerste stap is om jongeren in hun basisopleidingen beter voor te bereiden op de gevolgen en kansen van digitalisering voor hun werk, en op de mogelijkheden om taken met minder mensen te doen. Een voorbeeld is dat de TU Delft, het Erasmus MC en de Erasmus Universiteit samenwerken om toekomstige zorgprofessionals te leren de kansen van kunstmatige intelligentie te pakken.

In het verlengde is een werkomgeving gewenst waarin ontwikkeling doorlopend wordt gefaciliteerd. Dat kan op zes manieren: (1) breng de benodigde (digitale) vaardigheden periodiek in kaart; (2) investeer in de dienstverlening voor mensen met loopbaanvragen; (3) ontwikkel een scholingsplatform; (4) faciliteer leerrekeningen; (5) bied toekomstgerichte arbeidsmarktinformatie; en (6) bied werknemers de mogelijkheid om periodiek een 'loopbaan-apk' te doen (SER, 2021).

In de zorg is er, vanwege de enorme uitbreidingsvraag, specifiek véél nodig. Stel dat de licht dalende productiviteitsontwikkeling in de zorg wordt omgebogen in een productiviteitsverbetering, dan is het theoretisch denkbaar dat het aantal werkenden in de zorg relatief gelijk zou kunnen blijven (Gupta, 2021).

Hoe dan? Zorgprofessionals zijn veertig procent van hun werktijd bezig met administratieve lasten en het verzamelen van medische data (Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 2018). 'Laaghangend fruit' is om de gegevensuitwisseling te vereenvoudigen en het zorgstel-

sel te vereenvoudigen: het decentrale zorgstelsel in Nederland kent één van de meest gefragmenteerde ICT-systemen (OESO, 2021). Dat vraagt om een stevige regie van de rijksoverheid.

Verder kan de productiviteit in de zorg worden aangejaagd door een grootschalige en minder vrijblijvende inzet op zelfzorg en zelfriage, digitale zorg en brede toepassing van kunstmatige intelligentie (bijvoorbeeld voor diagnoses en beeldanalyse) en sensoren (zoals in verpleeghuizen). Productiviteitsverbetering moet daarom een expliciet doel van overheidsbeleid worden, zoals in nieuwe zorgakkoorden (Gupta, 2021).

Afsluiting

Al met al is de conclusie dat er veel potentieel is om slimmer te werken en het talent van meer mensen in te zetten. De forse arbeidsmarktkrapte hoeft niet te worden gezien en geaccepteerd als een natuurverschijnsel. Onze verwachting is dat de arbeidsdeelname in Nederland aanzienlijk verder kan stijgen, vooral bij vrouwen en mensen met gezondheidsproblemen. Ook de betreffende mensen zullen daar beter van worden.

Een hogere arbeidsdeelname en extra productiviteitsgroei vertalen zich in een aanzienlijk grotere economie, een groter gezinsinkomen (en hogere pensioenopbouw) en in méér vrouwen die economisch zelfstandig zijn (een punt waarop Nederland Europees gezien laag scoort). Een kanttekening is dat een deel van dat extra arbeidsaanbod ‘verloren’ gaat in extra dienstverlening om (andere) vrouwen in staat te stellen voltijds te werken (Rosen, 1996).

Om de arbeidsmarktpotentie te realiseren, is er een brede inzet van innovatieve maatregelen nodig van het nieuwe kabinet, de sociale partners, de onderwijsinstellingen en arbeidsmarktregio's. De afgelopen decennia hebben we gezien dat zulke grote cultuuromslagen mogelijk zijn, en ook dat ze zich hebben vertaald in een hogere arbeidsdeelname. Zie in dit verband de spectaculaire groei van de arbeidsdeelname van vrouwen door een gelijke toegang tot het onderwijs, en van de arbeidsdeelnameverhoging van ouderen door de afschaffing van de VUT en het verhogen van de pensioenleeftijd. Omgekeerd draagt een gebrek aan ambities niet bij aan de bestrijding van de krapte op de arbeidsmarkt.

Ten slotte: de personeelstekorten leggen ook structurele problemen bloot die aangepakt dienen te worden – zoals een lage baan-baanmobiliteit naar productievere banen toe, een hardnekkige deeltijdcultuur, te zware belastingen op arbeid, en een sociaal vangnet dat mensen zowel gevangen als passief houdt. De ‘kerstboom’ aan werkgeversverplichtingen die aan het arbeidscontract hangen, leidt tot risicoaversie bij het aannemen van mensen, en tot een (te) sterke toename van flexibele arbeidsrelaties. Dus in de nieuwe kabinetsperiode moet er vol worden ingezet op een beter werkende arbeidsmarkt (SER, 2021).

Literatuur

- Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken (2021) *Naar een brede welvaartsbenadering in het arbeidsmigratiebeleid*. ACVZ Verkenning, 55-2021.
- AWVN (2021) *Recordkrapte: AWWN-ledenonderzoek personeelstekorten*. Persbericht, 9 december.
- Brandolini, A. en E. Viviano (2018) *Measuring employment and unemployment*. Publicatie te vinden op wol.iza.org.
- CBS (2021a) *Werkloosheid verder gedaald*. CBS Nieuwsbericht, 16 december.
- CBS (2021b) *Aantal werkenden opnieuw toegenomen*. CBS Nieuwsbericht, 21 oktober.
- CBS (2021c) *Arbeidsparticipatie van statushouders stagneert*. CBS Nieuwsbericht, 15 april.
- Comité voor Ondernemerschap (2020) *Ondernemen is vooruitzien: Jaarbericht Staat van het mkb 2020*. Te vinden op cms.staatvanhetmkb.nl.
- CPB (2014) *Werken in goede gezondheid*. CPB Policy Brief, 2014/03.
- CPB (2019) *Zorgen om morgen*. CPB Vergrijzingsstudie, december.
- CPB (2022) *Analyse coalitieakkoord 2022-2025*. CPB Notitie, januari.
- Eurostat (2018) *Disability statistics: labour market access*. Statistiek te vinden op ec.europa.eu.
- Gupta (2021) *Voorkom de volgende golf*. Gupta Strategists Studie, 27 mei.
- Ministerie van Financiën (2020) *De(ef)tijd zal het leren: van analyse naar beleid over deeltijd*. Rapport IBO Deeltijdwerk, september.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2018) *Actieplan (Ont)Regel de Zorg*. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- NIDI/CBS (2020) *Bevolking 2050 in beeld: drukker, diverser en dubbelgrijs*. Deelrapport Verkenning Bevolking 2050, 7 juli. Te vinden op publ.nidi.nl.
- NIVEL (2021) *Monitoring Onbeperkt meedoen! Eindrapportage overkoepelende indicatoren: 2016-2020*. Rapport is te vinden op www.nivel.nl
- OESO (2021) *Toward an integrated health information system in the Netherlands: draft interim brief and recommendations*. OECD.
- OESO (2022) *Employment: full-time equivalent employment rate, by sex*. Statistiek op stats.oecd.org.
- RIVM (2021) *Chronische aandoeningen en multimorbiditeit*. Statistiek te vinden op www.volksgezondheinzorg.info.
- ROA (2021) *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2026*. ROA Rapport, 2021/5.
- Rosen, S. (1996) *Public employment and the welfare state in Sweden*. *Journal of Economic Literature*, 34(2), 729–740.
- Schram, J.L.D., M. Schuring, K.M. Oude Hengel en A. Burdorf (2019) *Health-related educational inequalities in paid employment across 26 European countries in 2005–2014: repeated cross-sectional study*. *BMJ Open*, 2019(9), e024823.
- SCP (2019) *Eindevaluatie van de Participatiewet*. SCP-publicatie, 2019-17.
- SCP (2020) *Emancipatiemonitor 2020*. CBS en SCP, december.
- SCP (2021) *Met beleid van start*. SCP-publicatie, 2021-9.
- SER (2016) *Werk: van belang voor iedereen: een advies over werken met een chronische ziekte*. SER Advies, 16/02.
- SER (2020) *Zorg voor de toekomst: over de toekomstbestendigheid van de zorg*. SER Verkenning, 20/02.
- SER (2021) *Zekerheid voor mensen, een wendbare economie en herstel van de samenleving: advies over het sociaal-economisch beleid 2021-2025*. SER Advies, 21/08.
- Stichting Potentieel Pakken (2021) *Het potentieel in de zorg pakken. De kansen rondom grotere deeltijdbanen*. Rapport, te vinden op www.hetpotentieelpakken.nl.
- Stigter, A. en L. Hartevelde (2020) *Adaptieve loonvorming kan huidige sociale ongelijkheid verminderen*. *ESB*, 105(4789), 424–426.
- TNO (2020) *Technologie voor het versterken van de arbeidsmarktpositie van mensen met een psychosociale arbeidsbeperking*. TNO Onderzoeksrapport, 2019 R11380.
- Wilthagen, T. en M. Stolp (2021) *De arbeidsmarkttransitie: naar meer waarde en meer werk*. NSVP/NIAS. Te vinden op www.innovatiefinwerk.nl.
- VNO-NCW en MKB-Nederland (2021) *Ondernemen voor brede welvaart: naar nieuw Rijnlans samenspel*. VNO-NCW en MKB-Nederland, februari. Te vinden op www.vno-ncw.nl.
- VNO-NCW, MKB-Nederland, CBS, EIB en Kamer van Koophandel (2021) *Conjunctuurenquête Nederland: vierde kwartaal*. Te vinden op statisch.ondernemersplein.kvk.nl.
- WRR (2021) *Kiezen voor houdbare zorg*. Rapport WRR.

Arbeidstekorten hand in hand met lage lonen

Het tekort aan personeel in verschillende sectoren lijkt de arbeidsmarkt op te breken. Sommige economen pleiten voor een hogere arbeidsparticipatie. Maar is meer werken wel de oplossing?

IN HET KORT

- Met het arbeidsaanbod is in Nederland niks mis: we werken steeds meer uren.
- De arbeidsvoorwaarden zijn relatief steeds slechter geworden in sectoren met grote, maar potentieel snel oplosbare tekorten.
- Het lijkt daarom onvermijdelijk dat de lonen in sectoren met grote, maar verklaarbare tekorten omhoog moeten.

JACOB-JAN KOOPMANS

Economisch beleidsadviseur FNV

VERA VRIJMOETH

Beleidsadviseur FNV

TIJMEN DE VOS

Beleidsadviseur FNV

We werken in Nederland meer dan ooit. Tegelijkertijd zijn er in veel sectoren personeelstekorten. Volgens werkgevers (AWVN, 2021; Stigter en Wilthagen, 2022) ligt de oplossing voor deze tekorten vooral in het vergroten van de arbeidsdeelname. Opmerkelijk genoeg zien zij weinig in het verbeteren van de arbeidsvoorwaarden. Daarmee lijken ze de wet van vraag en aanbod te negeren.

In dit artikel laten we zien dat er wel degelijk redenen zijn om aan te nemen dat er in tekortensectoren sprake is van een goed werkend marktmechanisme. In sectoren met grote tekorten, zoals de handel en de horeca, zijn de arbeidsvoorwaarden relatief achteruitgegaan, en neemt het aantal flexibele arbeidscontracten toe – terwijl de vacaturegraad stijgt. Daarmee zijn deze tekorten verklaarbaar en oplosbaar. Als werkgevers in deze sectoren op korte termijn nieuwe werknemers willen aantrekken is het verbeteren van de arbeidsvoorwaarden onvermijdelijk.

Nederlanders zijn steeds meer gaan werken

Het arbeidsethos van Nederlanders is vaak het punt van kritiek als het om de huidige tekorten gaat – van ‘deeltijdsprinsjes’ tot vroege pensionado’s. Nederlanders zouden te weinig uren per week werken, en bij internationale vergelijkingen al helemaal slecht uit de bus komen (Stigter en Wilthagen, 2022).

Op die stelling is wel wat af te dingen. Zo nemen bijvoorbeeld Stigter en Wilthagen in hun schatting van de huidige arbeidsdeelname, niet mee dat we in Nederland steeds later met pensioen gaan, en hierdoor tot op een latere leeftijd werken dan in de meeste OESO-landen het geval is. Als we de verhoging van de AOW-leeftijd meenemen

– juist bedoeld om het arbeidsaanbod te vergroten (Commissie Arbeidsparticipatie, 2008) – dan wordt het duidelijk dat we ons internationaal niet aan de onderkant, maar meer in de middenmoot van het aantal gewerkte uren per jaar bevinden (Koopmans et al., 2021). In 2019 kon er zelfs gesproken worden van een heus record. Sinds het begin van de meting in 1969, werkten we nog nooit zo veel als in 2019 (figuur 1), toen we, per jaar, bijna 800 uur per inwoner werkten (CBS, 2018b; 2021b; Koopmans et al., 2021).

Doordat we in de afgelopen decennia steeds meer zijn gaan werken, zijn tekorten in veel sectoren lang niet aan de orde geweest. Deze toestroom op de arbeidsmarkt lijkt nu te zijn opgedroogd. Natuurlijk zal door de vergrijzing het arbeidsaanbod eerder verder af- dan toenemen (CBS, 2018a). Dit verklaart echter de huidige tekorten niet: die vinden juist plaats tijdens een historisch hoge arbeidsdeelname. Er is dus iets anders aan de hand. Dat geeft reden om niet naar het vergroten van het arbeidsaanbod, maar naar de prijs van de arbeid te kijken.

Oplosbaarheid van tekorten

De tekorten op de arbeidsmarkt zijn op te delen in twee categorieën: snel oplosbare tekorten, en niet snel oplosbare tekorten. Van deze laatste categorie is er sprake in de zorg en het onderwijs. In deze sectoren zijn de tekorten op te lossen door mensen vast te houden, en door meer mensen op te leiden en te motiveren om zich te laten (om)scholen voor deze beroepen. Om dit te bewerkstelligen moeten deze sectoren vooral aantrekkelijker worden gemaakt. Hierbij kunnen werkdruk, administratieve last en salaris allemaal een rol spelen. Over het algemeen kunnen mensen in deze sectoren echter niet zonder een langdurige opleiding aan de slag.

Er zijn daarentegen ook tekorten die snel en makkelijk oplosbaar zijn. Dat zijn de tekorten die we in dit artikel analyseren. Twee sectoren springen er hierbij uit: de horeca en de handel. In deze sectoren zou het mogelijk moeten zijn om mensen aan het werk te krijgen via een beperkte en kortdurende scholing. Toch zijn ook in deze sectoren tekorten erg groot. Hoe zijn deze tekorten dan wel te verklaren?

Tekorten in de handel en horeca

Tekorten in de horeca zijn structureel omvangrijker dan in de rest van de economie (figuur 2). Op het tweede kwartaal van 2020 na, waren er in de horeca sinds 1997 altijd meer vacatures per duizend werkenden (de vacaturegraad) dan voor de Nederlandse economie als geheel. De structureel hoge vacaturegraad in de horeca laat bovendien zien dat er in de horeca

geen sprake is van incidentele tekorten, veroorzaakt door de recente coronacrisis. Hetzelfde geldt voor de handel, waarin er de afgelopen jaren steeds grotere tekorten ontstaan zijn.

Omdat barrières zoals scholing in de handel en horeca geen grote rol spelen, is het interessant om te kijken of de tekorten in deze sectoren door de prijs van arbeid te verklaren zijn. Dit doen we door in deze sectoren de gemiddelde beloning, cao-lonen en de beloning per functie onder de loep te nemen. Daarnaast kijken we naar de flexibilisering van arbeid.

Gemiddelde loonontwikkeling blijft achter

Op macroniveau zijn in beide sectoren de lonen substantieel lager dan de gemiddelde lonen in Nederland – de gemiddelde beloning per arbeidsjaar lag in 2020 in horeca en handel op respectievelijk 35.900 en 52.500 euro, ten opzichte van 62.700 euro bij alle economische activiteiten (CBS, 2021a).

Het lagere gemiddelde loon hoeft echter geen oorzaak van de tekorten te zijn, aangezien het type werk en het opleidingsniveau hier ook een verklaring voor zouden kunnen zijn. Om een oordeel te vormen over de aantrekkelijkheid van deze sectoren is het daarom belangrijk dat we naast de absolute beloning, ook kijken naar de relatieve ontwikkeling van deze beloning.

Figuur 3 laat zien dat de lonen in beide sectoren sinds 1995 ook relatief fors gedaald zijn ten opzichte van de gemiddelde loonontwikkeling. Om het gat te dichten tussen de gemiddelde beloning in Nederland en de beloning in de horeca, zou de horeca-beloning met 9,9 procent omhoog moeten. Het relatieve verschil tussen deze horeca-beloning en de beloning op andere plekken is dus flink toegenomen.

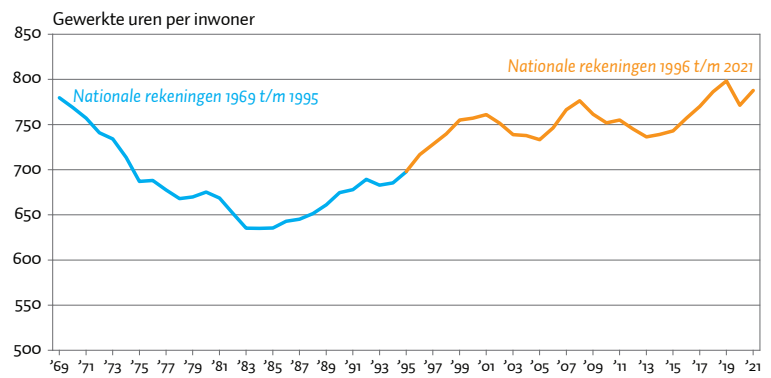
Ook kunnen de cao-lonen in horeca en handel de gemiddelde cao-loongroei niet bijbenen. Deze zijn de afgelopen 25 jaar minder gestegen dan de gemiddelde cao-lonen in Nederland. Om de cao-loongroei in de horeca gelijk te trekken met die in heel Nederland, zouden de cao-lonen in de horeca eenmalig moeten stijgen met 6,6 procent bovenop de landelijke gemiddelde cao-loongroei. Daarmee is duidelijk dat er, zowel qua gemiddelde beloning als qua cao-lonen, in beide sectoren een relatieve achteruitgang heeft plaatsgevonden.

Verslechterende loonontwikkeling per functie

Theoretisch zou de loonachterstand nog op basis van het functieniveau te verklaren kunnen zijn. Echter, ook op functieniveau is er in de horeca een verslechtering van de beloning waarneembaar. Dit valt op te maken uit de loonontwikkeling van een medewerker bediening in de horeca. De functie ‘medewerker bediening’ is representatief voor een veel voorkomende baan in de horeca. Het gaat hier om een functie die wordt beloond volgens cao-schaal 2 of 3, voor een persoon die het gemiddelde aantal uren van 21 uren per week in de sector werkt. Ook werkt deze persoon 1 nachtdienst op zaterdag van 7 uur per week, wat zeer gangbaar is in de horeca. In figuur 4 hebben we de loonontwikkeling van deze medewerker afgezet tegen het minimumloon. Wat opvalt is dat de relatieve beloning ten opzichte van het minimumloon sterk gedaald is. Terwijl het loon zich in het verleden ruim boven het minimumloon bevond, verdient zelfs iemand met een functie op schaal 3 en met twee jaar werkervaring nu

Gewerkte uren per inwoner

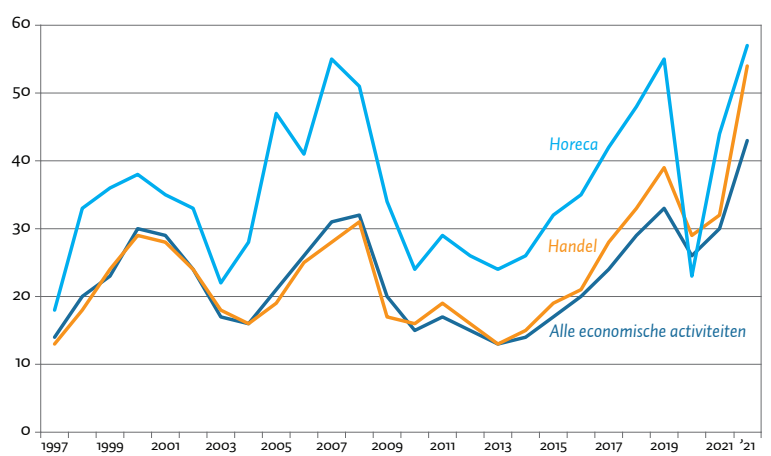
FIGUUR 1

Data: CBS (2018b; 2021b) | ESB

Vacatures per duizenden werkenden

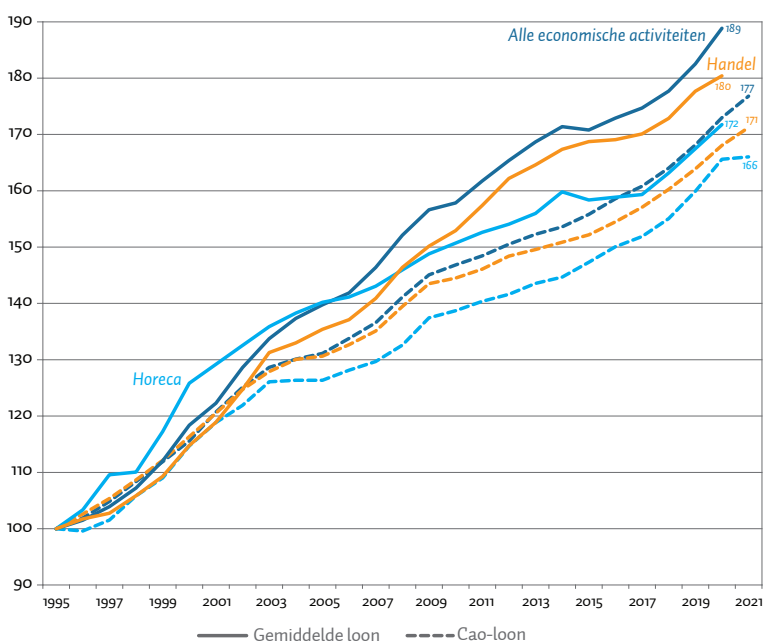
FIGUUR 2

Data: CBS (2022c) | ESB

Gemiddelde lonen en cao-lonen per arbeidsjaar

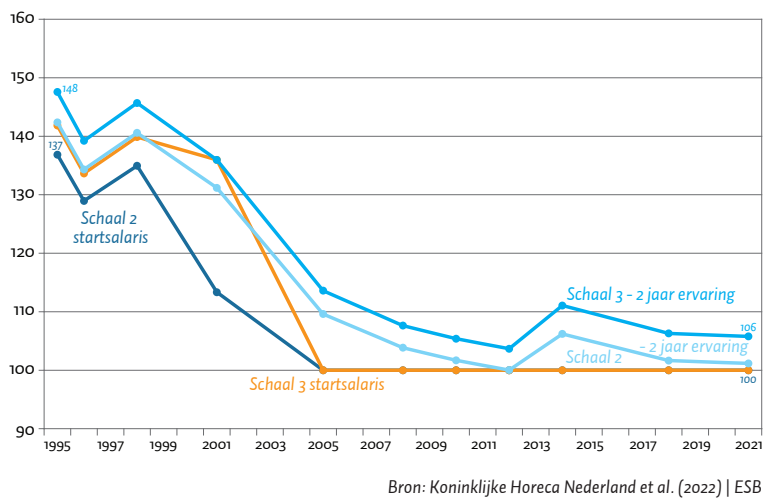
FIGUUR 3

Data: CBS (2021a; 2022a) | ESB

Loon medewerker bediening als percentage van het minimumloon

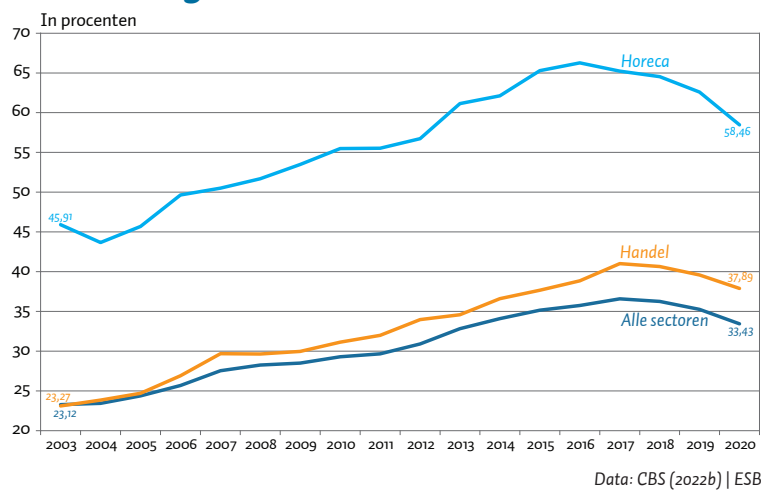
FIGUUR 4

Bron: Koninklijke Horeca Nederland et al. (2022) | ESB

Ontwikkeling aandeel flexibele arbeid

FIGUUR 5

Data: CBS (2022b) | ESB

amper vijf procent meer dan het minimumloon. Dit is een relatieve achteruitgang van veertig procent ten opzichte van 1995. Het aanvangssalaris van iemand zonder werkervaring lag bovendien in 1995 bijna dertig procent hoger dan dat van iemand die nu twee jaar werkervaring heeft. Een normale medewerker in de bediening krijgt dus relatief steeds minder loon dan in het verleden.

Hieruit blijkt dat zowel de gemiddelde lonen als de cao-lonen in de horeca en de handel minder competitief zijn geworden. In de horeca zien we ook nog een achteruitgang op functieniveau.

Steeds meer onzekere contracten

Ten slotte kunnen de personeelstekorten mogelijk ook nog verklaard worden door de grote onzekerheid die werkenden in deze sectoren hebben. Hoewel het aantal flexibele arbeidsposities nu weer enigszins daalt, is dat aantal sinds 2003 sterk toegenomen, en ligt het aandeel onzekere contracten in de horeca fors hoger dan gemiddeld (figuur 5). In 2020 had bijna zestig procent van de werknemers in de horeca een flexibele arbeidspositie. Ook in de handel is het aandeel flexibele arbeidsrelaties bovengemiddeld.

Over het algemeen kan gesteld worden dat voor werknemers baan zekerheid waardevol is. De sterke mate van flexibilisering maakt deze sectoren dan ook minder aantrekkelijk. De vooruitzichten van een werknemer in de horeca of de handel zijn niet rooskleurig. Het loon is relatief laag en de onzekerheid groot.

Conclusie

Vaak gaat men ervan uit dat de huidige tekorten op de arbeidsmarkt het gevolg zijn een te lage arbeidsdeelname. Dit is niet het geval. Nederlanders zitten in de middenmoot van Europa, en zijn per inwoner de laatste decennia steeds meer gaan werken. Het aantal uren dat we per persoon werken, is nu zelfs groter dan ooit. Onze resultaten wijzen dan ook op een andere oorzaak van snel oplosbare tekorten, zoals de horeca en de handel. Een groot deel van de tekorten in deze sectoren is toe te schrijven aan slechte arbeidsvoorwaarden. Deze arbeidsvoorwaarden zijn bovendien ook relatief steeds slechter geworden ten opzichte van de rest van de Nederlandse arbeidsmarkt.

De wet van vraag en aanbod lijkt in sectoren met snel oplosbare tekorten goed te werken: de relatieve prijs voor arbeid is er steeds lager geworden en vertaalt zich naar een lager dan gewenst arbeidsaanbod. De oplossing is dan ook simpel: deze sectoren zullen weer aantrekkelijk moeten worden om in te werken. Dit kan door de lonen te verhogen en de onzekerheid voor werknemers te verminderen.

Een structurele loonsverhoging in horeca en handel heeft bovendien ook effect op de vraagkant in deze sectoren. Duurder personeel zal zorgen voor een stimulans voor werkgevers bij het efficiënt inrichten van de werkprocessen. Het mes snijdt daarmee aan twee kanten. Het arbeidsaanbod neemt toe, terwijl de arbeidsvraag af zal nemen. Een herijking van de arbeidsvoorwaarden in dergelijke sectoren is daarmee een effectieve en efficiënte manier om de tekorten in deze sectoren tegen te gaan.

Literatuur

AWVN (2021) *Andere koek! Het beste bakken met wat je hebt*. AWVN Brochure, 30 september.

CBS (2018a) *Prognose: 18 miljoen inwoners in 2029*. CBS Bericht, 18 december.

CBS (2018b) *Arbeidsvolume; bedrijfstak, geslacht, nationale rekeningen, 1969-2016*. CBS StatLine. Te vinden op opendata.cbs.nl.

CBS (2021a) *Beloning en arbeidsvolume van werknemers; bedrijfstak, nationale rekeningen*. CBS StatLine. Te vinden op opendata.cbs.nl.

CBS (2021b) *Arbeidsvolume; bedrijfstak, geslacht, nationale rekeningen (1995-2020)*. CBS StatLine. Te vinden op opendata.cbs.nl.

CBS (2022a) *Cao-lonen, contractuele loonkosten en arbeidsduur; indexcijfers (2010=100)*. CBS StatLine. Te vinden op opendata.cbs.nl.

CBS (2022b) *Werkzame beroepsbevolking; bedrijfstak*. CBS StatLine. Te vinden op opendata.cbs.nl.

CBS (2022c) *Vacatures; vacaturegraad naar SBI 2008*. CBS StatLine. Te vinden op opendata.cbs.nl.

Commissie Arbeidsparticipatie (2008) *Naar een toekomst die werkt*. Advies Commissie Arbeidsparticipatie, 16 juni. Te vinden op www.werkhoezithet.nl.

Koninklijke Horeca Nederland; CNV Vakmensen, FNV Horeca en De Unie (2022) *Referentiefuncties Horeca*. Te vinden op referentiefunctieshoreca.azurewebsites.net.

Koopmans, J.-J., T. de Vos, H. Noten en P. Paulusma (2021) *Analyse: waarom meer werken niet de oplossing is voor de vele vacatures*. Te vinden op www.fnv.nl.

Stigter, A. en T. Wilthagen (2022) *Arbeidsdeelname kan en moet fors omhoog*. ESB, 107(4809), 204-207.

Huidige vacatures zijn slechte raadgever voor studiekeuze

Jongeren die een vervolgopleiding kiezen wordt vaak een opleiding aanbevolen die toegang geeft tot een werkveld waar nu veel vacatures zijn. Dat is niet per se een verstandige aanbeveling, want de ene krapte op de arbeidsmarkt is de andere niet.

IN HET KORT

- Er is sprake van structurele krapte in niet-cyclische beroepen met hoge lonen en hoogwaardige vaardigheden.
- Maar er zijn momenteel ook veel vacatures voor routinematig werk met een laag loon en beperkte doorgroeimogelijkheden.
- De verwachte vraag naar hoogwaardige vaardigheden is een betere raadgever voor de studiekeuze dan de huidige vacatures.

JESSIE BAKENS

Onderzoeker bij het Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA)

DIDIER FOUARGE

Hoogleraar aan de Universiteit Maastricht en directeur ROA

Dit artikel is tot stand gekomen met subsidie van het NRO (Nederlands Regieorgaan Onderwijsonderzoek; 405-17-900), UWV, Randstad en SBB (Samenwerkingsorganisatie Beroepsonderwijs Bedrijfsleven)

Er is op dit moment, over alle sectoren van de economie, in veel bedrijven een groot tekort aan personeel. Het niet kunnen vinden van personeel betekent voor werkgevers dat zij bepaalde opdrachten moeten weigeren of uitstellen, en/of dat ze hogere prijzen in rekening moeten brengen voor hun diensten en producten. Consumenten moeten langer wachten en zijn duurder uit. Voor scholieren die een vervolgopleiding kiezen geeft de huidige krapte aan dat de banen voor het oprapen liggen in een scala van domeinen en op verschillende niveaus.

Uit onderzoek blijkt dat meer jongeren een opleiding kiezen als de vooruitzichten wat betreft loon en werkgelegenheid positief zijn (Bardhan et al., 2013), en dat zij met name afgaan op schokken op lokale arbeidsmarkten (Weinstein, 2022). De vraag is alleen in hoeverre beroepen waarvoor er nu een grote vraag naar werknemers is, kenmerken hebben die aantrekkelijk zijn (bijvoorbeeld een hoog loon of gunstige contracten) of *skills* vereisen waar ook in de toekomst vraag naar is.

In dit artikel onderzoeken we of het verstandig is voor jongeren om hun studiekeuze te baseren op de beroepen met veel openstaande vacatures, en voor beleidsmakers om hen in die richting te sturen. Is de huidige krapte is een goede indicator voor de vraag naar arbeid in de toekomst?

Data

We gebruiken voor de analyse vacaturedata op weekbasis, afkomstig van UWV, en berekenen daarmee per beroeps-

groep de gemiddelde vacaturegraad (de openstaande vacatures van de afgelopen zes maanden gedeeld door het percentage werkenden in de beroepsgroep). In aanvulling daarop bekijken we de spanningsindicator van UWV: het aantal openstaande vacatures van dit moment, gedeeld door het aantal personen dat WW ontvangt. De spanningsindicator heeft betrekking op het laatste kwartaal van 2021, en is helaas niet beschikbaar voor alle beroepen, bijvoorbeeld wanneer het aantal studenten groot is of het aantal mensen met een WW-uitkering onvoldoende representatief is.

De skills van werkenden komen uit PIAAC (probleemoplossend vermogen; gemeten via objectieve testen; Buisman et al. (2013)) en de NSS-Nederlandse Skills Survey (interpersoonlijke vaardigheden, fysieke taken; beide zijn 'zelfgerapporteerd'; Van den Berg et al. (2018)). De graad van de routinematigheid van het werk is van Mihaylov en Tijdens (2019). De middellangetermijnprognoses voor vraag en aanbod, de indicator voor conjunctuurgevoeligheid en de lonen komen uit het Arbeidsmarktinformatiesysteem van het ROA (Bakens et al., 2019). Alle analyses zijn beschrijvend en op beroepsniveau.

Vacatures en lonen

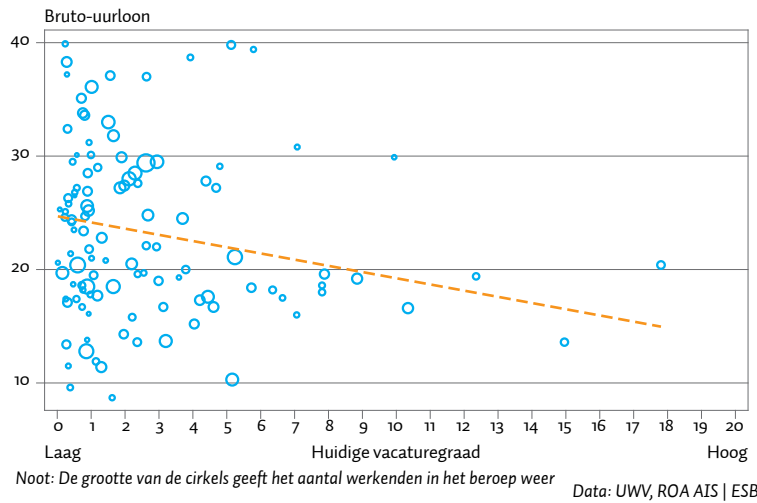
Het aantal vacatures in Nederland is hoog en de werkloosheid juist laag. In het vierde kwartaal van 2021 telde Nederland ruim 387.000 vacatures, een historisch hoogtepunt. Er zijn relatief veel vacatures in zorg, onderwijs en techniek, maar ook in de horeca, detailhandel, het transport en vervoer.

In een goed functionerende markt zullen de lonen zich aanpassen aan de verhouding tussen vraag en aanbod. Als we kijken naar de relatie tussen vacaturegraad en loon, is het merkwaardig dat de vacaturegraad in beroepen negatief samenhangt met het bruto-uurloon in die beroepen (figuur 1). En hetzelfde geldt als we kijken naar de relatie met het loopbaanperspectief, zeg maar het loon van 40- tot 49-jarigen ten opzichte van dat van 20- tot 29-jarigen, dat ook lager is bij banen met momenteel een hoge vacaturegraad. Dit kan komen doordat er veel personeelsverloop is in laagbetaalde banen.

Ook is het opvallend dat de spanningsindicator, die rekening houdt met het aanbod, geen correlatie laat zien met de lonen. Bij krapte zou je verwachten dat de lonen stijgen, en dat er dus een positieve correlatie is tussen de spanningsindicator en de lonen. De lonen kunnen natuur-

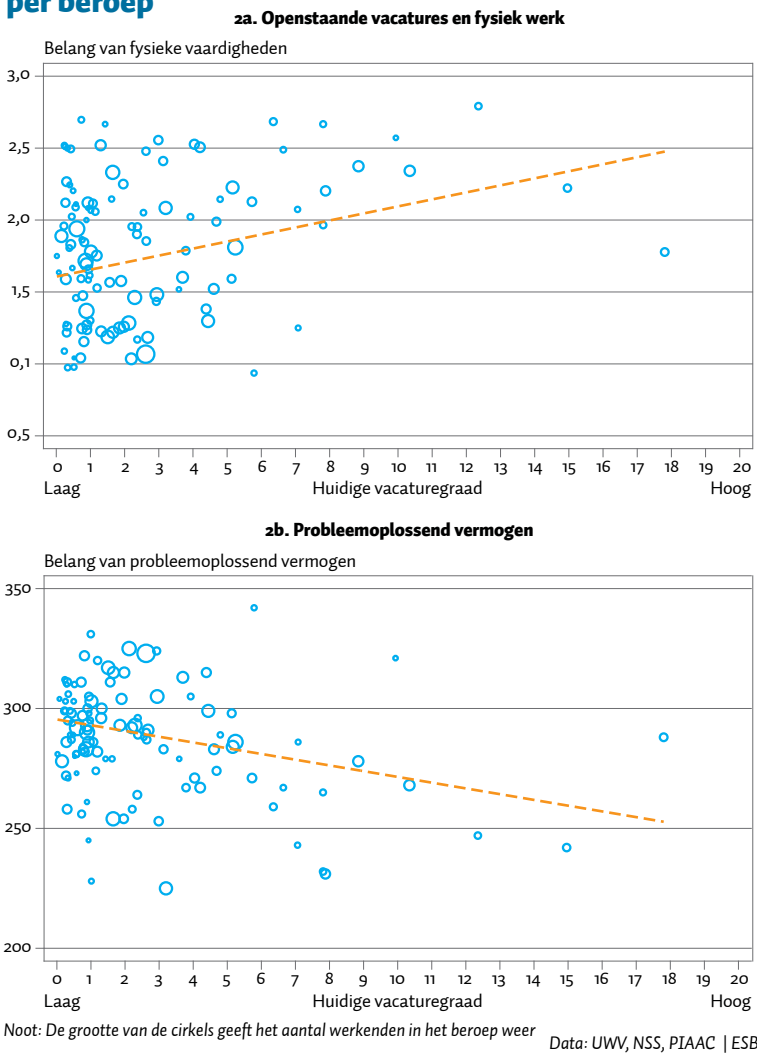
Relatie tussen vacatures en bruto-uurloon per beroep

FIGUUR 1

Relatie tussen vacatures en vaardigheden per beroep

FIGUUR 2

lijk nog star zijn, en nog geen kans hebben gekregen om zich aan te passen (Goette et al., 2007). Feit is wel dat de reële lonen door de inflatie momenteel dalen, ondanks de krapte.

Vacatures en vaardigheden

Beroepen verschillen in de vaardigheden die ervoor benodigd zijn, en dus leert de ene opleiding studenten andere vaardigheden aan dan de andere. De vraag naar vaardigheden bepaalt uiteindelijk of iemand bij afstuderen een goed baanperspectief heeft, zo leert de internationale literatuur ons.

Er zijn twee structurele trends. Ten eerste groeien zowel de werkgelegenheid als de lonen sterker in beroepen met een hoog niveau aan cognitieve/analytische vaardigheden, en waarin er interpersoonlijke vaardigheden belangrijk zijn (Deming en Kahn, 2018; Weinberger, 2014). De vraag naar interpersoonlijke vaardigheden is goed te verklaren door het toenemend belang van het werken in teams (Deming, 2017).

Ten tweede staat routinematige arbeid juist onder druk door automatisering (Acemoglu en Restrepo, 2021). De combinatie van cognitieve/analytische en interpersoonlijke vaardigheden kenmerkt niet-routinematig werk dat lastig te automatiseren is. Deze combinatie geeft menselijke arbeid een comparatief voordeel op machines, zodat beroepen met deze specifieke kenmerken door de bank genomen betere toekomstige arbeidsmarktperspectieven kennen.

Verrassend genoeg leert onze analyse van de skills-kenmerken van vacatures ons dat er een positief verband is tussen de vacaturegraad en het belang van fysieke taken in het werk, en een negatief verband met het niveau van het probleemoplossend vermogen en de interpersoonlijke vaardigheden van werkenden in die beroepen (figuur 2).

Met de spanningsindicator zien wij geen verband, terwijl we op basis van de literatuur (Deming en Kahn, 2018) zouden verwachten dat er meer spanning is in beroepen waarbij er veel probleemoplossend vermogen en interpersoonlijke vaardigheden vereist zijn.

De hoge huidige vraag naar arbeid lijkt dan ook gekenmerkt te worden door fysiek zwaar werk in cognitief niet al te uitdagende beroepen.

Verder laat figuur 3a een positief verband zien tussen de vacaturegraad en de routinematigheid van het werk (geen verband met de spanningsindicator). Er zijn naar verhouding meer vacatures voor routinematige beroepen dan voor niet-routinematige beroepen.

Voor studiekeizers is het vooral relevant hoe de baankansen zijn na afstuderen, dus over minimaal vier jaar. De ITKB (Indicator Toekomstige Knelpunten in de Personeelsvoorziening naar Beroep) geeft daar inzicht in. Beroepen met een lage ITKB zijn die waarbij op de middellange termijn (tot 2026) de markt krap zal zijn, en deze blijken gekenmerkt te worden door een lage mate van niet-routinematig werk (figuur 3b). Voor beroepen met routinematig werk geldt dat de markt naar verwachting ruim zal zijn. Dit is meer in lijn met wat je op basis van eerdere literatuur zou verwachten (Gregory et al., 2022).

Studiekeizers doen er wat betreft baankansen dus goed aan om een opleiding te kiezen die op niet-routinematig werk voorbereidt. Dat levert hun waarschijnlijk ook een beter salaris op, want de verwachte krapte op de middellange termijn tot 2026 is, volgens onze analyses, positief gecorreleerd aan het loon en het loopbaanperspectief in beroepen. Dit is in lijn met de internationale literatuur.

Beroepen met veel vacatures zijn cyclisch

De beroepen waar we op dit moment juist veel vacatures zien (en dus vaker lage lonen) zijn veelal conjunctuurgevoelig, wat betekent dat de werkgelegenheid gevoelig is voor veranderingen in de economische situatie. De negatieve correlatie tussen vacaturegraad en lonen, en de positieve correlatie tussen vacaturegraad en conjunctuurgevoeligheid, die we zien in onze data, suggereert dat de vacatures nu vooral in beroepen zitten waarin de arbeidsvoorwaarden niet al te gunstig zijn, en dat de vacatures van vandaag wellicht niet de vacatures van morgen zullen zijn.

Tot besluit

De krapte op de arbeidsmarkt heeft twee gezichten. Enerzijds is er krapte in de zorg, onderwijs en techniek. Dit zijn typisch niet-cyclische sectoren met beroepen die hoog scoren op interpersoonlijke en probleemoplossende vaardigheden, waarvan onderzoek aantoonde dat de vraag naar dergelijke vaardigheden structureel stijgt. Anderzijds is er krapte in de horeca, detailhandel, het transport en vervoer. Dit zijn sectoren die hoog scoren op conjunctuurgevoeligheid, met beroepskenmerken als een groot belang van fysieke taken en minder belang van interpersoonlijke en probleemoplossende vaardigheden. De vacatures daar worden gekenmerkt door relatief lage lonen en beperkte doorgroeimogelijkheden.

Werkgevers zijn gebaat bij meer arbeidsaanbod om de krapte te dempen. Werkzoekenden kunnen zich laten leiden door deze vacatures in hun zoektocht naar werk, maar niet al die vacatures zal ze bestendig uit de werkloosheid halen. Voor jongeren is het verstandig om zich niet te veel te laten leiden door de huidige vacatures, en vooral te kiezen voor studies die hen hoogwaardige vaardigheden leren, zodat ze beroepen kunnen uitoefenen waar in de toekomst ook vraag naar is en die minder conjunctuurgevoelig zijn.

Literatuur

Acemoglu, D. en P. Restrepo (2021) *Tasks, automation, and the rise in US wage inequality*. NBER Working Paper, 28920.

Bardhan, A., D.L. Hicks en D. Jaffee (2013) How responsive is higher education? The linkages between higher education and the labour market. *Applied Economics*, 45(10), 1239–1256.

Bakens, J., I. Bijlsma, D. Fouarge et al. (2019) *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2026*. ROA Rapport, ROA-R-2021/5. Te vinden op cris.maastrichtuniversity.nl.

Berg, E. van den, P. van Eldert, D. Fouarge en B. ter Weel (2018) *Taken en vaardigheden op het werk*. ROA Rapport, ROA-R-2018/6. Te vinden op cris.maastrichtuniversity.nl.

Buisman, M., J. Allen, D. Fouarge et al. (2013) *PIAAC: kernvaardigheden voor werk en leven. Resultaten van de Nederlandse survey 2012*. Expertisecentrum Beroepsonderwijs. Te vinden op ecbo.nl.

Deming, D.J. (2017) The growing importance of social skills in the labor market. *The Quarterly Journal of Economics*, 132(4), 1593–1640.

Deming, D. en L.B. Kahn (2018) Skill requirements across firms and labor markets: evidence from job postings for professionals. *Journal of Labor Economics*, 36(S1), S337–S369.

Goette, L., U. Sunde en T. Bauer (2007) Wage rigidity: measurement, causes and consequences. *The Economic Journal*, 117(S24), F499–F507.

Gregory, T., A. Salomons en U. Zierahn (2022) Racing with or against the machine? Evidence on the role of trade in Europe. *Journal of the European Economic Association*, 20(2), 869–906.

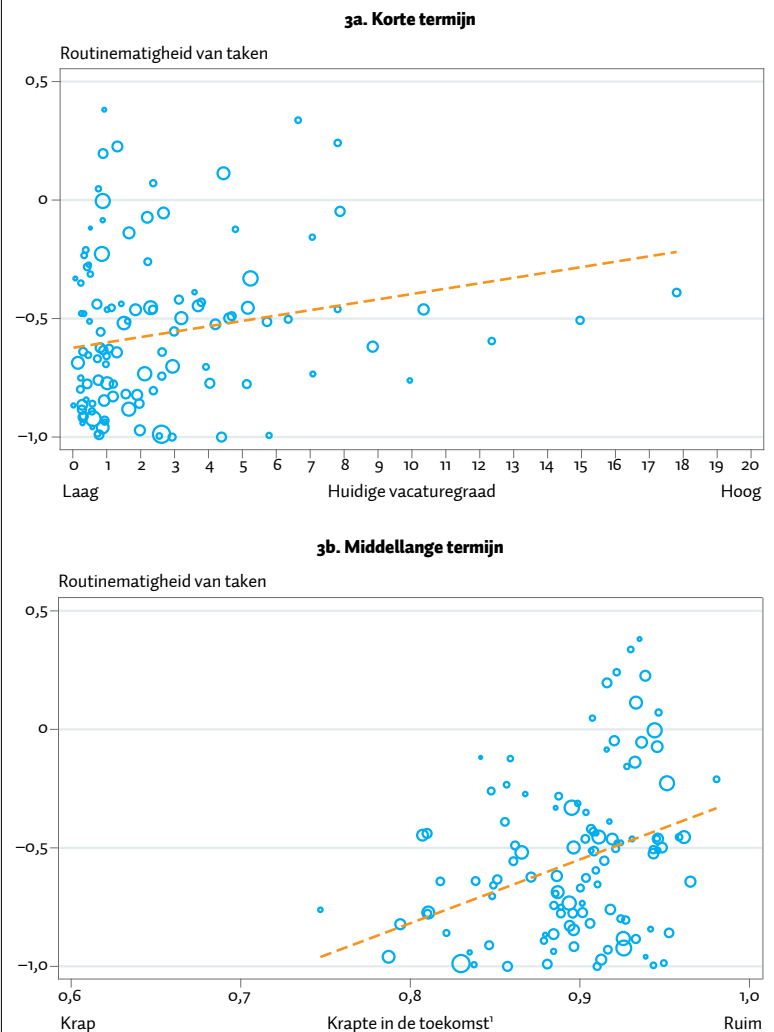
Mihaylov, E. en K. Tijdens (2019) *Measuring the routine and non-routine task content of 427 four-digit ISCO-08 occupations*. Tinbergen Institute Discussion Paper, 2019-035/V.

Weinberger, C.J. (2014) The increasing complementarity between cognitive and social skills. *The Review of Economics and Statistics*, 96(5), 849–861.

Weinstein, R. (2022) Local labor markets and human capital investments. *The Journal of Human Resources*, te verschijnen.

Relatie tussen routinematigheid en vacatures nu en krapte in de toekomst per beroep

FIGUUR 3

¹ Op basis van de Indicator Toekomstige Knelpunten in de Personeelsvoorziening naar Beroep

Noot: De grootte van de cirkels geeft het aantal werkenden in het beroep weer.

Data: UWV en Mihaylov en Tijdens (2019) | ESB

Effectieve belastingdruk op allergrootste Nederlandse ondernemingen neemt toe

Nederland wordt vaak voor internationale ondernemingen een belastingparadijs genoemd, maar hoe zit het met de ondernemingen van eigen bodem die binnen Nederland opereren? Een analyse van de belastingdruk van grote én kleine Nederlandse ondernemingen op basis van de private AMADEUS-database.

IN HET KORT

- Zeer grote ondernemingen hebben een hogere effectieve belastingdruk dan kleine ondernemingen.
- De effectieve druk van de vennootschapsbelasting is significant gestegen van 21,29 procent (2010) naar 22,43 procent (2020).
- De stijging van de effectieve belastingdruk is voor de allergrootste ondernemingen het aanzienlijkst.

JESSE VAN DER GEEST
Promovendus aan
Tilburg University

CHRISTIAN PETERS
Promovendus aan
Tilburg University

De effectieve druk van de vennootschapsbelasting (vpb) op Nederlandse ondernemingen is onderwerp van het politieke en publieke debat (Tweede Kamer, 2019). Vaak ontstaat er bij deze discussie het beeld dat grote ondernemingen minder belasting zouden betalen omdat ze via hun politieke macht extra belastingfaciliteiten kunnen afdwingen (Janssen, 2005a).

Om ondernemingsactiviteiten te beïnvloeden kan de overheid gebruikmaken van belastingfaciliteiten die de effectieve vpb-druk verlagen ten opzichte van het wettelijke tarief. Hierdoor ontstaat er een effectieve belastingdruk die lager is dan het wettelijke tarief. Anderzijds kan de effectieve belastingdruk ook hoger zijn dan het wettelijke tarief. De effectieve druk kan worden verzwaaard als gevolg van kosten die wel bedrijfseconomisch maar niet fiscaal aftrekbaar zijn (bijvoorbeeld boetes).

De laatste jaren is er veel aandacht voor de belastingontwijking door multinationale ondernemingen. Zij weten hun effectieve belastingdruk te verlagen door hun winsten door te sluizen naar jurisdicties met relatief lage belastingen (Huizinga en Laeven, 2008). Om te voorkomen dat bedrijven hun winsten elders belasten, hebben de Europese overheden hun belastingen verlaagd. Zo is het wettelijke vpb-tarief in Nederland gedaald van circa 35 procent begin deze eeuw tot 25 procent nu (Hofmann en Riedel, 2019). Om dergelijke belastingontwijking en -concurrentie tegen te gaan, heeft de Nederlandse overheid in de nationale wet-

geving de anti-belastingontwijkingsrichtlijn van de Europese Commissie overgenomen, en worden er internationale samenwerkingen opgezet tegen belastingontwijking, zoals het *Base Erosion and Profit Shifting-project* van de OESO.

Terwijl er dus veel te doen is om de effectieve belastingdruk van multinationale ondernemingen, zijn er weinig aanwijzingen dat de effectieve belastingdruk van grote Nederlandse ondernemingen die binnen Nederland opereren systematisch afwijkt van de wettelijke via de vpb opgelegde druk. Zo vinden Buijink et al. (2002) een effectieve belastingdruk van circa 27 procent in de periode 1990–1996, en Janssen (2005b) een effectieve belastingdruk van ongeveer 32 procent tussen 1994 en 1999. De Heer et al. (2015) vinden in 2014 een mediaan van 20 procent bij de 72 grootste beursvennootschappen. En het Centraal Bureau voor de Statistiek constateert in 2017 een effectieve druk van 23,9 procent in 2006, en van 17,1 procent in 2017 voor grote ondernemingen (CBS, 2019).

Er wordt wel gesuggereerd dat de effectieve belastingdruk van kleine ondernemingen hoger zou liggen dan die van grote ondernemingen (Tweede Kamer, 2019). Het is echter onbekend of dat klopt. De effectieve druk van kleinere ondernemingen is nauwelijks onderzocht.

In dit artikel analyseren we daarom de effectieve belastingdruk voor grote én kleine ondernemingen sinds 2010. Het wettelijke toptarief van de vpb – het tarief gehanteerd op het deel van de belastbare winst boven de 200.000 euro – is in deze periode licht gedaald van 25,5 procent in 2010 naar 25 procent in 2011 tot en met 2020. Het lagere tarief dat geldt voor het deel van de belastbare winst tot 200.000 euro, bedroeg van 2010 tot en met 2018 20 procent, en is in 2019 en 2020 verlaagd tot respectievelijk 19 en 16,5 procent.

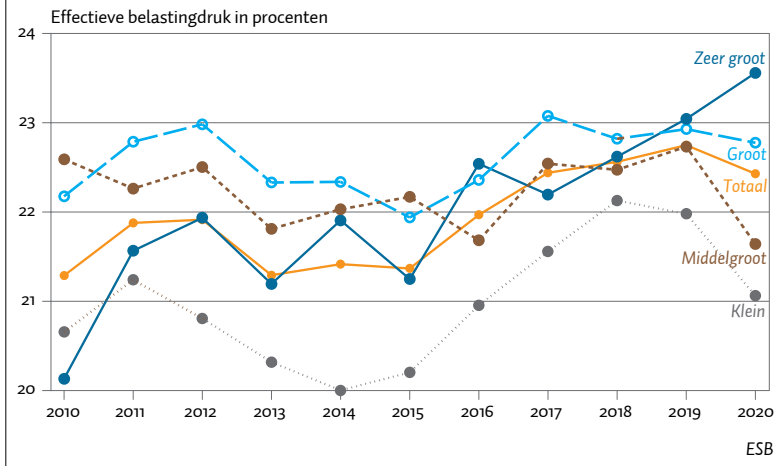
Methode

Om de effectieve druk van de vpb in te schatten, gebruiken we een steekproef van Nederlandse vennootschappen van 2010 tot en met 2020, verkregen uit de database van AMADEUS. Op grond van de totale activa verdelen wij de steekproef in vier gelijke delen, en classificeren deze als klein (minder dan 6,55 miljoen euro aan balanstotaal), middelgroot (balanstotaal van 6,55 tot 11,3 miljoen), groot (balanstotaal van 11,3 en tot 26,2 miljoen euro) of zeer groot (balanstotaal vanaf 26,2 miljoen euro).

We gebruiken vier steekproefselectiecriteria. Ten eerste verwijderen we stichtingen uit onze steekproef. Ten

Effectieve druk van de vennootschapsbelasting, naar ondernemingsgrootte

FIGUUR 1

tweede behouden we alleen observaties met een enkelvoudige jaarrekening. Observaties met een geconsolideerde jaarrekening worden uit de steekproef verwijderd omdat er in de consolidatie mogelijk juridische entiteiten worden meegenomen waarvan de belastingplicht buiten Nederland ligt, en die dus niet informatief zijn over de effectieve druk van de vpb in Nederland. Dat betekent bijvoorbeeld dat we van multinationale bedrijven alleen de Nederlandse dochterondernemingen meenemen. Ten derde verwijderen we, in lijn met voorgaande literatuur, observaties uit onze steekproef die zijn geclassificeerd als nutsondernemingen of financiële ondernemingen (Dyreng et al., 2008). En ten slotte worden observaties uit de steekproef verwijderd waarvan de belastinglasten ontbreken of waarvan het ondernemingsresultaat voor belastingen ontbreekt of negatief is (Dyreng et al., 2017). Gezamenlijk leveren deze selectiecriteria een steekproef op van 47.595 Nederlandse vennootschappelijke jaarrekeningen (9.455 unieke ondernemingen).

We berekenen de effectieve druk van de vpb op basis van gegevens uit de vennootschappelijke jaarrekening. Meer specifiek delen we de belastinglast die een onderneming in haar resultatenrekening rapporteert door het resultaat voor belastingen. De effectieve belastingdruk meet alle veranderingen in de belastinglasten die volgen uit de wet. Dit omvat dus zowel belastingverminderingen die rechtstreeks volgen uit de wet (bijvoorbeeld de Innovatiebox), als belastingverminderingen waarbij ondernemingen gebruikmaken van grijze gebieden. Effectieve belastingdrukken lager dan 0 of hoger dan 1 worden, zoals gebruikelijk in de literatuur, door respectievelijk 0 en 1 vervangen (Dyreng et al., 2008).

De gebruikte data hebben twee belangrijke voordelen ten opzichte van die van het CBS (2019). We gebruiken ten eerste een database in plaats van een enquête, hetgeen leidt tot een grotere maar minder gedetailleerde steekproef. De steekproef is de grootste in Nederland tot op heden, en bijvoorbeeld meer dan tweemaal zo groot als die van het CBS (2019). Dit onderzoek geeft dus een beter algemeen beeld van de totale Nederlandse belastingdruk. En ten tweede omvatten onze data ook kleinere ondernemingen, terwijl het CBS (2019) zich beperkt tot de groep van grootste ondernemingen met een balanstotaal van meer

dan veertig miljoen euro. Ruim tachtig procent van onze steekproef blijft onder deze grens.

Een beperking van onze methode is dat we alleen de uiteindelijke effectieve belastingdruk observeren. De gebruikte data geven slechts inzicht in de vennootschappelijke, en niet in de fiscale, jaarrekening van de vennootschappen in de steekproef. Het is daardoor in ons onderzoek niet mogelijk om te zien welke zaken zorgen voor het verschil in effectieve en wettelijke belastingdruk.

Hogere belastingdruk grote ondernemingen

Onze bevindingen tonen een gemiddelde effectieve druk van de vpb van 21,94 procent in de periode 2010–2020. Aangezien het wettelijke tarief over de steekproefperiode 25 procent was (en 25,5 procent in 2010), suggereert dit dat Nederland niet zozeer een belastingparadijs is voor ondernemingen van eigen bodem.

Er is weinig verschil in effectieve belastingdruk tussen de middelgrote, grote en zeer grote ondernemingen in de periode 2010–2020 (figuur 1). De kleinere ondernemingen daarentegen hebben een lagere effectieve belastingdruk. De gemiddelde effectieve belastingdruk van respectievelijk kleine, middelgrote, grote en zeer grote ondernemingen is 20,84 procent, 22,23 procent, 22,62 procent en 22,08 procent.

Over de periode 2010–2020 is de gemiddelde effectieve belastingdruk toegenomen, van 21,29 procent in 2010 tot 22,43 procent in 2020. Een nadere analyse laat zien dat de stijgende trend van data vooral het gevolg is van een stijging van de druk voor de zeer grote ondernemingen (balanstotaal vanaf 26,2 miljoen euro). Terwijl de zeer grote ondernemingen in 2010 de laagste effectieve belastingdruk hadden (20,13 procent), kenden ze in 2020 de hoogste druk (23,56 procent). Er lijkt geen opwaartse of neerwaartse trend te zijn voor middelgrote en grote ondernemingen. De trend voor kleine ondernemingen is instabiel, maar lijkt opwaarts te gaan.

Stijging statistisch significant

In tabel 1 toetsen we aan de hand van een regressieanalyse of de gemeten stijging van de algemene effectieve druk van de vpb ook statistisch significant is. In onze regressie is de effectieve belastingdruk in een bepaald bedrijfsjaar de afhankelijke variabele, en het fiscale jaartal de onafhankelijke variabele (Dyreng et al., 2017). In lijn met de indruk op basis van figuur 1, laat tabel 1 zien dat de belastingdruk het afgelopen decennium is toegenomen over onze gehele steekproef; en dat, bekeken per ondernemingsgrootte, enkel de effectieve belastingdruk voor de zeer grote ondernemingen statistisch significant is gestegen.

Ten slotte vergelijken we in tabel 2 de stijgingen van de effectieve belastingdruk op basis van ondernemingsgrootte. We vinden dat de stijging van de effectieve belastingdruk het grootst is bij zeer grote vennootschappen, en dat deze stijging significant groter is dan de stijging bij grote en middelgrote vennootschappen.

Verschillen met resultaten CBS

Onze resultaten laten dus een ander beeld zien dan het onderzoek van het CBS (2017), waaruit bleek dat de belastingdruk tussen 2010 en 2017 is afgenomen voor de aller-

grootste ondernemingen met een balanstotaal van meer dan 40 miljoen euro. We hebben drie mogelijke verklaringen voor het verschil in bevindingen. Ten eerste is onze steekproef omvangrijker dan die van het CBS, omdat het CBS enkel naar ondernemingen kijkt met een balanstotaal van meer dan 40 miljoen euro.

Ten tweede kunnen er verschillen ontstaan omdat wij alleen effectieve belastingdrukken op basis van een positieve vpb-grondslag meenemen in onze steekproef, terwijl het CBS ook effectieve belastingdrukken op basis van een negatieve vpb-grondslag meetelt. De methode van het CBS is ongebruikelijk in de wetenschappelijke literatuur, omdat bedrijven met een negatieve vpb-grondslag geen belastingdruk kennen en de effectieve belastingdruk dus lastig te interpreteren is wanneer de noemer negatief is (Dyrenge et al., 2017). Omdat de steekproef van het CBS ook belastingdrukken met een negatieve vpb-grondslag bevat, of hiervoor corrigeert door de effectieve belastingdruk gelijk te stellen aan nul, vinden zij logischerwijs een lager gemiddelde.

Ten derde vindt het CBS-onderzoek dikwijls gemiddelde effectieve belastingdrukken die boven het wettelijke tarief liggen (bijvoorbeeld 57,5 procent voor Nederlandse internationale bedrijven in 2017). Deze resultaten kunnen ontstaan door uitschieters, waarvoor wij een correctie toepassen die in de wetenschappelijke literatuur gebruikelijk is (Dyrenge et al., 2008). Deze verschillen suggereren dat onze resultaten representatiever zijn voor de gemiddelde winstgevendende Nederlandse onderneming.

Conclusie en discussie

Het verschil tussen de effectieve en de wettelijke belastingdruk is niet heel groot. Nederland fungeert dus niet als een belastingparadijs voor belastingplichtige entiteiten die gevestigd zijn in eigen land. Hieruit kunnen echter geen conclusies getrokken worden over de rol die Nederland speelt in de internationale belastingontwijking. Omdat we enkel kijken naar entiteiten die hier belastingplichtig zijn, blijven winstverschuivingen naar andere jurisdicties buiten beeld.

De belastingdruk verschilt niet wezenlijk tussen ondernemingen van verschillende grootten. In tegenstelling tot conventionele opvattingen hebben de kleinere ondernemingen over de steekproefperiode juist een lagere druk dan grotere ondernemingen. De verschillen zijn echter beperkt.

De gemiddelde effectieve belastingdruk van de vpb is bovendien significant gestegen, van 21,23 procent in 2010 naar 22,43 procent in 2020. De stijging van de effectieve druk is het grootst voor de zeer grote ondernemingen. Over de steekproefperiode is de effectieve belastingdruk voor zeer grote ondernemingen met 3,43 procentpunt toegenomen.

De oorzaak van de toename in effectieve belastingdruk is niet eenduidig vast te stellen. Verrekenbare verliezen kunnen erbij een rol spelen aangezien de steekproef tijdens de financiële crisis begint, al lijkt het onwaarschijnlijk dat dit een verklaring is voor de sterkere toename in effectieve belastingdruk voor zeer grote ondernemingen.

Aan de andere kant kan een toename in winsten met bijbehorend hoger tarief een verklaring zijn voor een stijgende trend. Bij ongetableerde testen vinden we echter dat trends in de ondernemingsresultaten geen rol spelen. Wel vinden we dat kleine bedrijven en zeer grote bedrij-

Regressieanalyse: effect op effectieve druk vpb

TABEL 1

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
Sample	Hele sample	Kleinbedrijf	Middelgroot	Grootbedrijf	Zeergroot
Constate	0,2127***	0,2039***	0,2220***	0,2237***	0,2083***
Jaar	0,0013***	0,0011	0,0001	0,0004	0,0024***
Observaties	47.595	11.899	11.899	11.899	11.898
R ²	0,08%	0,06%	0,00%	0,01%	0,14%

*/**/** Significant op respectievelijk tien-, vijf- en eenprocentniveau

Noot: In alle modellen worden standaardfouten geclusterd op basis van het fiscale jaar en het bedrijf

ESB

Verskil in ontwikkeling belastingdruk

TABEL 2

Variabele	Verskil
Zeergroot – Groot	0,0019***
Zeergroot – Middelgroot	0,0023**
Zeergroot – Klein	0,0013
Groot – Middelgroot	0,0004
Groot – Klein	-0,0006
Middelgroot – Klein	-0,0010*

*/**/** Significant op respectievelijk tien-, vijf- en eenprocentniveau

ESB

ven relatief vaker verlies maken dan middelgrote en grote bedrijven. Deze verliezen kunnen mogelijk een effect hebben op de effectieve belastingdruk door voorwaartse verliesverrekening.

De toename in de effectieve belastingdruk zou er ook op kunnen wijzen dat de faciliteiten en provisies in de Nederlandse belastingwetten minder aantrekkelijk zijn geworden voor ondernemingen gedurende de steekproefperiode, of dat de controles door de Belastingdienst zijn toegenomen of efficiënter zijn geworden. Tot slot zouden de resultaten kunnen wijzen op minder mogelijkheden tot belastingontwijking. De geobserveerde toename in effectieve belastingdruk, specifiek voor zeer grote ondernemingen, kan een indicatie zijn dat de recente ontwikkelingen om belastingontwijking tegen te gaan vooral effect hebben gehad op de belastingdruk van de grootste ondernemingen.

Literatuur

Buijink, W., B. Janssen en Y. Schols (2002) Evidence of the effect of domicile on corporate average effective tax rates in the European Union. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 11(2), 115–130.

CBS (2019) De effectieve druk van de vennootschapsbelasting, 2006–2017. CBS, 23 oktober. Te vinden op www.tweedekamer.nl.

Dyrenge, S.D., M. Hanlon en E.L. Maydew (2008) Long-run corporate tax avoidance. *The Accounting Review*, 83(1), 61–82.

Dyrenge, S.D., M. Hanlon, E.L. Maydew en J.R. Thornock (2017) Changes in corporate effective tax rates over the past 25 years. *Journal of Financial Economics*, 124(3), 441–463.

Heer, W. de, J. Backhuijs en R. ter Hoeven (2015) Belastingen over de winst van in Nederland genoteerde ondernemingen. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 89(12), 476–490.

Hofmann, P. en N. Riedel (2019) Concurrentie met de vennootschapsbelasting: een Nederlands perspectief. In: S. Cnossen en B. Jacobs (red.), *Ontwerp voor een beter belastingstelsel*. Amsterdam: ESB, p. 78–95.

Huizinga, H. en L. Laeven (2008) International profit shifting within multinationals: a multi-country perspective. *Journal of Public Economics*, 92(5-6), 1164–1182.

Janssen, B. (2005a) Effectieve belastingdruk op grote(re) Nederlandse ondernemingen. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 79(4), 155–161.

Janssen, B. (2005b) Corporate effective tax rates in the Netherlands. *De Economist*, 153(1), 47–66.

Tweede Kamer (2019) *Winstbelasting multinationals: brief van de staatssecretaris van Financiën*, 31369, nr. 14.

Bedrijven vinden sancties tegen Rusland belangrijker dan winst

De sancties tegen Rusland leiden ook tot economische schade voor Nederlandse bedrijven. Steunen leidinggevend van deze bedrijven desalniettemin de sancties?

IN HET KORT

- Er zijn nauwelijks Nederlandse bedrijven tegen de sancties. Twee derde steunen ze zelfs als deze ten koste gaan van de winst.
- De steun voor sancties laat zien dat bedrijven steeds meer oog hebben voor hun maatschappelijke rol.

HENK VOLBERDA

Hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam

KEVIN HEIJ

Onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam

NARD KOEMAN

Economisch onderzoeker bij SEO Economisch Onderzoek (SEO)

STEF KONIJN

Economisch onderzoeker bij SEO

GERBEN DE JONG

Senior economisch onderzoeker bij SEO

De Russische inval van Oekraïne heeft de wereld geschokt. Razendsnel stelden overheden sancties in om de agressie van Rusland te veroordelen en zijn regering van koers te doen veranderen. Dit zijn sancties die voorsnog geen politiek effect sorteren, maar die de Russische economie wel in een diepe recessie storten, en ook in Nederland bij burgers en bedrijven tot economische schade leiden. Het draagvlak bij de Nederlandse burger voor de sancties is echter aanzienlijk, ook als deze economisch pijn doen (I&O Research, 2022). Maar hoeveel steun is er bij het bedrijfsleven voor de sancties – en wat leert dat over hetgeen het bedrijfsleven belangrijk vindt? Dit artikel maakt dat inzichtelijk op basis van de tussentijdse resultaten van de *Nederlandse Innovatie Monitor*.

Steun voor sancties

In de Nederlandse Innovatie Monitor wordt leidinggevend jaarlijks via een online-vragenlijst gevraagd naar de stand van zaken op het gebied van innovatie en ondernemerschap in hun organisatie. In de editie van dit jaar zijn er een tweetal stellingen opgenomen over de oorlog in Oekraïne en de sancties tegen Rusland. Bij deze tussentijdse meting hebben sinds 24 maart 604 leidinggevend de vragenlijst ingevuld.

In totaal is 66 procent van de leidinggevend het eens met de stelling dat de ingestelde sancties belangrijker zijn dan een (eventuele) winstvermindering als gevolg van deze sancties (zie bovenste stelling in figuur 1). 47 procent van de leidinggevend heeft nu al last van de oorlog tussen Rusland en Oekraïne, terwijl afgerond 32 procent dit niet heeft (zie onderste stelling in figuur 1).

Verschillen tussen bedrijven

De gevolgen van de oorlog in Oekraïne zijn sterk afhankelijk van de geografische markt, en van de sector waarin de bedrijven actief zijn. Zo hebben 57 en 64 procent van de bedrijven, die aangeven dat ze met name Europees, respectievelijk wereldwijd, actief zijn, nu al last van de oorlog. Voor bedrijven die alleen lokaal actief zijn is dit slechts 26 procent. Voor bedrijven die nationaal actief zijn is dit 37 procent.

Tussen de sectoren zijn de verschillen ook groot: wat betreft de bouw, industrie en agro, en bij energie en water geeft meer dan 62 procent aan al last te hebben. Tegelijkertijd ligt dit voor de zakelijke dienstverlening onder een derde, en is het voor de overheid, zorg en onderwijs slechts een kwart. Het zijn dus vooral de sectoren die afhankelijk zijn van grondstoffen uit Rusland – zoals mest, hout, cement, olie, ijzer en staal – die aangeven nu al de gevolgen te ondervinden.

Van de bedrijven met een lokale of regionale focus steunt iets meer dan de helft de sancties – ook als dit ten koste gaat van winst – en voor bedrijven met een nationale of internationale focus ligt dat iets hoger: tussen de 67 en 74 procent.

Tussen sectoren loopt de steun minder uiteen, maar zijn er desalniettemin toch significante verschillen. Voor de cultuur, horeca, recreatie en sport ligt de steun op 58 procent, en bij de zakelijke dienstverlening en de industrie ligt dit op respectievelijk 72 en bijna 75 procent.

Wat verder opvalt is dat organisaties die aangeven meer last te ondervinden, juist ook de grotere voorstanders zijn van sancties tegen Rusland. Zo steunt bijna 76 procent van de organisaties die nu al last ondervinden van de sancties de maatregelen, terwijl dit voor bedrijven die geen last hebben 63 procent is.

Voorbeelden uit de praktijk laten zien dat het niet alleen blijft bij woorden in een enquête. Zo hebben bijvoorbeeld bedrijven als Damen, Heineken, ING, KPMG en Shell onlangs hun activiteiten in Rusland (deels) gestaakt, en zo de import en export aan banden gelegd. Dat dit grote gevolgen heeft voor de winst van vennootschappen, blijkt bijvoorbeeld uit de kwartaalcijfers die ING onlangs heeft gepubliceerd – de kwartaalwinst van ING bleek (als gevolg van reserveringen voor verwachte verliezen) ruim gehalveerd te zijn.

Trendbreuk met winst als grootste drijfveer

De brede steun voor de sancties in het Nederlandse bedrijfsleven is opvallend, omdat juist het Nederlandse bedrijfsleven in de vorige editie van de Monitor (oktober, 2021) nog aangaf winstgevendheid veruit het belangrijkste verantwoordingsgebied te vinden (figuur 2). Om dit te onderzoeken was er destijds aan leidinggevend Nederland gevraagd om tien punten te verdelen over vier verantwoordelijkheidsgebieden gerelateerd aan winstgevendheid, moraliteit, en juridisch en ethisch handelen. Zowel bij de vraag naar wat er voor de organisatie belangrijk is en wat het succes bepaalt van de organisatie, kwam winstgevendheid als belangrijkste drijfveer naar voren. De eensgezinde en daadkrachtige steun van bedrijven voor de sancties tegen Rusland vormen daarmee een hoopvolle trendbreuk.

Veranderende rol bedrijfsleven

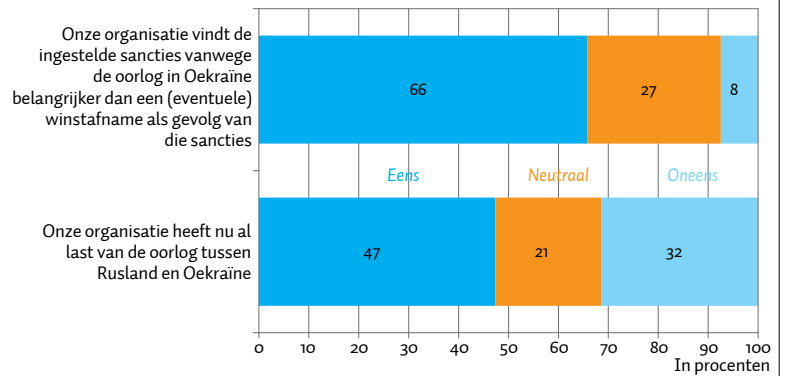
Bij de aanpak van de maatschappelijke vraagstukken helpt het enorm als burgers, bedrijven en de overheid gezamenlijk optrekken. Zo hoeven individuen, organisaties of politieke partijen geen angst te hebben voor een verslechterde positie ten opzichte van hun omgeving, de concurrentie of de politieke tegenstanders. Met hetzelfde doel voor ogen konden bedrijven hun activiteiten op de Russische markt staken, en werden de EU-sancties geïmplementeerd. Tegelijkertijd waren burgers in Groningen er niet meer op tegen dat de gaskraan weer opgedraaid werd. Gesterkt door deze samenhang bleek er op korte termijn veel mogelijk. Deze breed gedragen goede wil was ook zichtbaar aan het begin van de coronapandemie.

Maar belangrijker wellicht is dat bedrijven, door de sancties te steunen, laten zien dat ze bereid zijn om verder te kijken dan het maximaliseren van hun winst. Dit sluit aan op het toegenomen belang van 'purpose' voor het bedrijfsleven. Deze Engelstalige term is de laatste jaren sterk in opmars, en wordt vaak begrepen als een 'ethische of morele positie van een onderneming die verdergaat dan directe winstmaximalisatie' (Henderson en Van den Steen, 2015; Volberda et al., 2022). Het beschrijft hoe de onderneming bijdraagt aan oplossingen voor problemen van mens en planeet (Mayer, 2021). Ook de bedrijven zelf zijn daarbij gebaat: de aanwezigheid van een duidelijke en breed gedragen maatschappelijke focus is positief gecorreleerd aan winstgevendheid op de lange termijn (Gartenberg et al., 2019).

Een verdere doorvoering van het sturen op 'purpose' kan ook voor doorbraken zorgen in andere dossiers, zoals de klimaatopgave waarin veel bedrijven nog terughoudend blijven. Zo bleek bijvoorbeeld uit de Nederlandse Innovatie Monitor van 2021 dat de klimaatambitie van een groot aantal bedrijven achterbleef bij de ambities van de overheid (SEO, 2021). Druk van ngo's, activistische aandeelhouders en kritische klanten helpt bedrijven zeker om stappen te zetten, net als dat striktere overheidsbeleid. Een intrinsiek gemotiveerd bedrijfsleven kan transities echter versnellen en kan de positieve effecten van de maatschappelijke druk en het overheidsbeleid vergroten door zelf al aan de slag te gaan of door verder te gaan dan waar het strikt bezien toe verplicht wordt. Ondernemingen met een 'purpose' zijn onmisbaar voor het oplossen van de grote maatschappelijke, sociale en ecologische uitdagingen waar we als samenleving nu voor staan.

Steun voor de sancties tegen Rusland (n = 604)

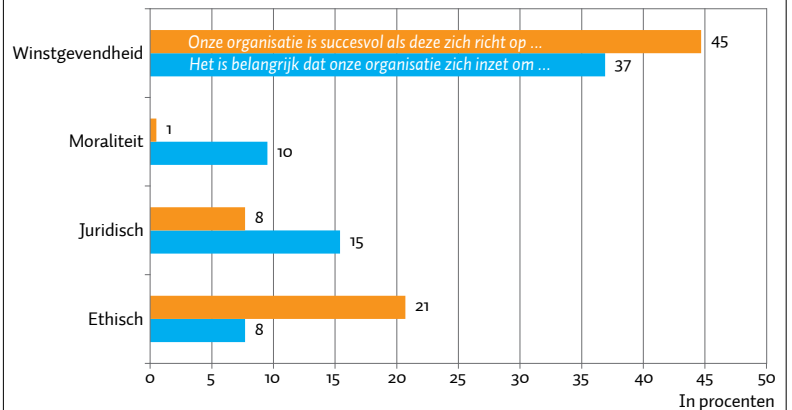
FIGUUR 1

Data: De Nederlandse Innovatie Monitor 2022 | ESB

Belangrijkste verantwoordingsgebied voor bedrijven volgens leidinggevenden (n = 609)

FIGUUR 2

Noot: De percentages tellen niet op tot 100 omdat niet iedereen één gebied als belangrijkste aanwijst

Data: De Nederlandse Innovatie Monitor 2021 | ESB

Literatuur

- Gartenberg, C.M., A. Prat en G. Serafeim (2019) Corporate purpose and financial performance. *Organization Science*, 30(1), 1–18.
- Henderson, R. en E. Van den Steen (2015) Why do firms have 'purpose'? The firm's role as a carrier of identity and reputation. *The American Economic Review*, 105(5), 326–330.
- I&O Research (2022) *Meerderheid Nederlanders voor verdere sancties tegen Rusland*. Binnenlands Bestuur, april. Statistiek te vinden op www.binnenlandsbestuur.nl.
- Mayer, C. (2021) The future of the corporation and the economics of purpose. *Journal of Management Studies*, 58(3), 887–901.
- SEO (2021) *Herstel en transitie van het Nederlandse innovatieland: resultaten van de Nederlandse Innovatie Monitor 2021*. SEO Rapport, 2021–93.
- Volberda, H.W., J.S. Sidhu, P. Vishwanathan et al. (2022) *De winst van purpose: hoe ondernemingen het verschil kunnen maken*. Amsterdam: Mediawerf.

Klein aantal windmolens veroorzaakt fors deel van woningwaardeverliezen

Het kabinet heeft de ambitie om tussen nu en 2030 flink te investeren in windturbines. Als de plannen doorgaan, staan er in 2030 1,6 miljoen woningen in de nabijheid van windturbines – 87 procent meer dan in 2020. Hoe groot is het resulterende verlies aan woningwaarde?

IN HET KORT

- De plannen leiden per 2030 naar schatting tot een relatief woningwaardeverlies van gemiddeld 3,8 procent per woning.
- Twee derde van het totale verlies aan woningwaarde wordt door slechts tien procent van de turbines veroorzaakt.
- De businesscase van de meeste windturbines laat volledige compensatie van woningwaardeverlies ruimschoots toe.

PETER MULDER

Onderzoeker bij TNO

HETTIE

BOONMAN

Onderzoeker bij TNO

REINIER

STERKENBURG

Onderzoeker bij TNO

Het plaatsen van meer windturbines op land is een belangrijk onderdeel van de strategie om de klimaatdoelstellingen in Nederland te kunnen behalen. Maar windturbines geven wel overlast door geluid en slagschaduw, en veranderen het landschapsbeeld. We weten dat deze externe effecten van windturbines op hun directe omgeving 'kapitaliseren' in de waarde van woningen: het welvaartsverlies door een minder fijne leefomgeving vertaalt zich in lagere huizenprijzen. In de nabijheid van de turbines blijft de waardeontwikkeling van woningen aantoonbaar achter ten opzichte van vergelijkbare woningen elders (Dröes en Koster, 2016; 2021).

In dit artikel schatten we voor het eerst in wat het woningwaardeverlies zal zijn als de plannen voor windturbines op land tot 2030 zullen worden uitgevoerd.

Windturbines in kaart

Om te beoordelen welke huizen in de buurt van geplande windturbines zullen komen te staan, hebben we de eerste integrale windturbine-kaart van Nederland tot 2030 geconstrueerd (figuur 1). Deze kaart biedt een overzicht van de locatie van alle bestaande turbines (eind 2020) plus van de nieuwe turbines. Nieuwe turbines zijn onderverdeeld in turbines die in 2021 geplaatst zijn, en de nieuwe geplande turbines die er tussen 2022 en 2030 komen. Informatie over de geplande turbines hebben we verza-

meld uit de dertig regio's van het Nationaal programma *Regionale Energiestrategie* (RES) die halverwege het afgelopen jaar gepubliceerd zijn.

De kaart laat goed zien dat de meeste huidige windturbines op land tot nu toe in de kustprovincies plus Flevoland staan, maar dat de nieuwe windturbines zich de komende jaren steeds verder landinwaarts zullen gaan verspreiden – met name in Noord-Brabant, Zuid-Holland, Gelderland, Overijssel en Limburg. Hierdoor neemt de ruimtelijke ongelijkheid van de impact van windturbines op woningen aanzienlijk af richting 2030, wanneer ruim zeventig procent van de gemeenten huizen bevat in de directe nabijheid van turbines; in 2020 gold dit al voor ruim vijftig procent van de gemeenten.

Bij volledige realisatie van de RES-plannen komen er naar onze inschatting tussen 2020 en 2030 ruim 1.400 windturbines op land bij. Dit is een groei van 75 procent.

Methodie

Voor de berekening van het effect van de windmolens op de huizenprijzen baseren we ons op Dröes en Koster (2021). Zij berekenen het effect van bestaande windturbines op huizenprijzen in Nederland via een (*difference-in-differences*) hedonische regressiemethode waarbij de waarde van woningen nabij windturbines vergeleken wordt met soortgelijke woningen elders. Daarvoor gebruiken zij informatie over woningprijzen en woningkenmerken van meer dan drie miljoen huizentransacties van in totaal 2,7 miljoen unieke woningen voor de periode 1985–2019. Hun analyse toont dat de woningwaardedaling optreedt binnen een straal van 2,5 km van turbines en een functie is van de afstand tot en de hoogte van de windturbine(s).

Onze analyse extrapoleert in feite de studie van Dröes en Koster (2021) richting 2030. Daartoe koppelen we de informatie over geplande windturbines aan de publieke data van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) over de aantallen en WOZ-waarden van woningen in 2020 per vierkant van 100×100 meter. Indien een vierkant in de CBS-data minder dan tien woningen bevat, publiceert het CBS voor dit vierkant om privacyredenen geen gegevens; voor deze vierkanten veronderstellen wij, op basis van de wet van Benford, dat het aantal woningen drie bedraagt en dat de gemiddelde WOZ-waarde gelijk is aan die van de desbetreffende gemeente. Evenals Dröes en Koster (2021) veronderstellen we dat de gevonden effecten op de koop-

woningmarkt ook voor de huurmarkt gelden (als impliciete prijsdaling).

Rond elke windturbine trekken we een cirkel van 2.500 meter, zodat we de getroffen woningen kunnen herkennen (we gebruiken daarvoor GIS en *spatial Python libraries*). Soms liggen huizenblokken binnen de straal van meerdere turbines, en in dat geval rekenen we alleen de turbine mee die het hoogste percentage ontwaarding veroorzaakt (figuur 2). Onze analyse heeft, noodzakelijkerwijs, een *'what-if'*-karakter: de situatie in 2030 is in alle opzichten gelijk aan die van 2020, met uitzondering van het aantal turbines; en huizenprijzen en aantallen woningen worden dus constant gehouden (*ceteris paribus*).

De resultaten van onze analyse moeten met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. Niet alle nieuwe turbines op onze kaart zullen worden geplaatst op de exacte locatie zoals die door ons vastgesteld is. De reden daarvoor is drieërlei: ten eerste, niet alle RES-plannen zullen uiteindelijk worden gerealiseerd; ten tweede, onze analyse houdt nog geen rekening met alle locatie-specifieke kenmerken (zoals bestemmingsplannen of restricties vanwege luchtvaart of radarverstoring); en ten derde, onze inventarisatie berust deels op aannames omdat nog niet alle RES-plannen voldoende specifiek zijn. Naarmate de RES-plannen nader worden uitgewerkt, kan onze analyse worden bijgewerkt en ook op lokaal niveau accurater worden.

Woningwaardeverlies

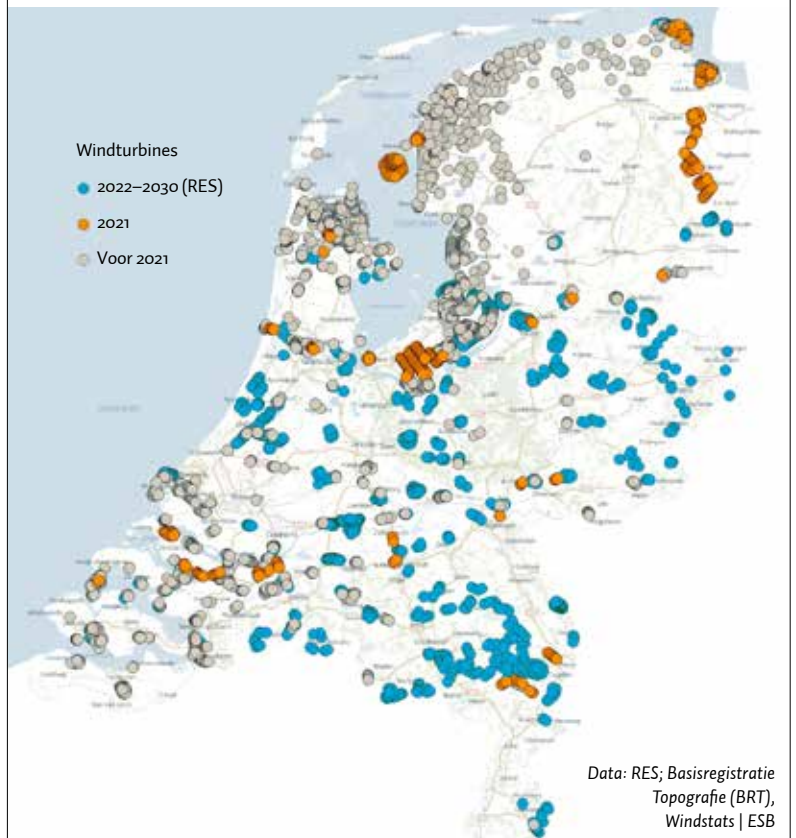
Als de 1.400 nieuwe windturbines worden gerealiseerd, komen er circa 774.000 extra woningen in de directe nabijheid van windturbines te staan, een groei van 87 procent ten opzichte van 2020. De hiermee gepaard gaande waardevermindering bedraagt voor de situatie in 2030 (*ceteris paribus*) gemiddeld 3,8 procent per woning, tegenover 2,6 procent in 2020. Voor alle woningen samen telt dit op tot circa 15,5 miljard euro aan waardeverlies per 2030, tegen 5,7 miljard euro in 2020 (tabel 1).

De sterke toename van het totale woningwaardeverlies wordt veroorzaakt door twee ontwikkelingen. Ten eerste, omdat er meer turbines komen, staan ze onvermijdelijk vaker dicht bij de huizen. En ten tweede zijn nieuwe turbines gemiddeld hoger dan de bestaande turbines. Zowel een grotere turbinehoogte als een kortere afstand tot de turbine leidt tot een toename van het huizenprijseffect.

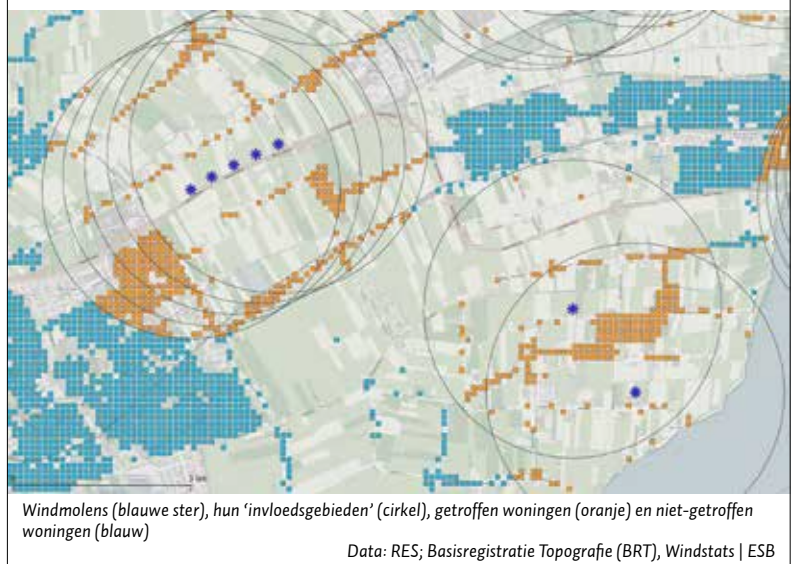
Wat opvalt is dat het huizenprijseffect enorm verschilt tussen turbines: de tien procent windturbines met de grootste gevolgen voor de omgeving veroorzaken samen twee derde van het totale relatieve woningwaardeverlies in 2030. Deze 'top tien-procent windturbines' staan voornamelijk in de Randstad, waar het door de relatief hoge bevolkingsdichtheid moeilijker is om turbines op afstand van woningen te plaatsen. De 'Haagse Molen' aan de Westvlietweg in Den Haag spant hierbij de kroon, met ruim 32.000 getroffen woningen en een totaal aan woningwaardeverlies van circa 434 miljoen euro.

Het gemiddelde woningwaardeverlies per turbine is voor de 2030-situatie 5,2 miljoen euro (tabel 2). Maar ook dit bedrag is vertekend door de enorm scheve verdeling van de totale waardevermindering over de turbines, en verschilt bovendien aanzienlijk tussen turbines van verschillende omvang.

Locatie van alle windturbines in Nederland per 2030, gedifferentieerd naar tijd van plaatsing **FIGUUR 1**

Voorbeeld van de locatie van windturbines **FIGUUR 2**

We berekenen daarom in tabel 2 ook het mediane woningwaardeverlies per turbine en per megawattuur, uitgesplitst naar type turbine. Uit die berekening volgt een mediaan woningwaardeverlies van 583.000 euro per turbine.

Het mediaan woningwaardeverlies komt overeen met ruim zeventien procent van de eenmalige investeringskosten van een turbine (Beurskens, 2019). Indien de eigenaren van turbines de gehele mediane kosten van het woningwaardeverlies zouden dragen en doorberekenen aan de consument,

Windturbines en huizenprijseffecten 2020–2030 TABEL 1

	2020	2030	Δ 2020–2030
Windturbines op land			
Aantal	1.855	3.259	1.404 (+76%)
Vermogen in megawatt	3.783	9.357	5.574 (+147%)
Woningen vlak bij windturbines			
Aantal, in duizenden	891	1.666	774 (+87%)
In procenten van aantal woningen	12	22	10 (+87%)
Waardeverlies in nabijheid van windturbines			
Totaal, in miljarden euro's	5,7	15,5	9,8 (+173%)
Euro per woning (gemiddeld)	6.356	9.295	2.930 (+46%)
Gemiddelde percentage waardeverlies per woning	2,6	3,8	1,2 (+46%)

ESB

Kosten woningwaardedaling per turbine van verschillende omvang, 2030 TABEL 2

	Totaal	Uitgesplitst naar tiphoogte		
		< 50 m	≥ 50 m, < 150 m	≥ 150 m
Gemiddelde vermogen in megawatt per turbine	2,8	0,1	2,4	4,2
Verdeling turbines, in procenten	100	5	65	30
Totaal woningwaardeverlies, in miljoenen euro's	15.492	301	8.952	6.239
Gemiddeld waardeverlies per turbine, in miljoenen euro's	5,20	1,99	4,66	6,91
Gemiddeld waardeverlies per megawattuur per jaar ¹	694	5.517	738	616
Mediaan waardeverlies per turbine, in euro's	583.526	508.439	545.839	711.849
Mediaan waardeverlies per megawattuur per jaar ¹	121	1.523	125	60
Mediane kosten woningwaardedaling				
Als percentage van constructiekosten per turbine ²	17,7	320,0	19,7	14,4
In eurocent per kilowattuur ³	0,31	5,62	0,35	0,25
Procentuele stijging kilowattuurprijs indien doorberekend ^{3,4}	9,7	174,9	10,7	7,9

ESB

¹ Capaciteitsfactor = 0,304, 1 megawatt = 2.663 megawattuur per jaar

² Eenmalige investeringskosten 1,17 miljoen euro per megawatt

³ Gemeten over 25-jarige levensduur turbine;

⁴ Op basis van eenmalige investeringskosten plus 11,4 euro per kilowatt per jaar vaste O&M kosten en 0,0103 euro per kilowattuur variabele O&M kosten

dan komt dit overeen met een kostenstijging van 0,31 cent per kilowattuur – dat is een stijging van minder dan tien procent.

Maatschappelijke baten duurzame energie

De 1.400 nieuwe windturbines die er tot 2030 bij kunnen komen, genereren samen circa 5,5 GW aan duurzaam opgewekte elektriciteit. Voor de baten rekenen we met een huidige kale marktprijs van elektriciteit van circa 6 cent per kilowattuur en met gemiddeld 0,52 kg vermeden CO₂-emissie per kilowattuur grijze stroom (CO₂-emissiefactoren, 2022). Als een turbine op land per 2030 gemiddeld 7,5 miljoen kilowattuur per jaar opwekt, dan levert dit dus per

turbine een jaarlijkse omzet op van ongeveer 450.000 euro en een besparing van ongeveer 3.900 ton CO₂. (Het gemiddelde van 7,5 miljoen kilowattuur per jaar is meer dan nu gemiddeld, omdat de turbines groter worden.) Gemeten over een 25-jarige levensduur van een turbine, telt dit op tot circa 11,3 miljoen euro aan omzet (private baten) en 97.500 ton aan CO₂-besparing (maatschappelijke baten) – bij een CO₂-emissieprijs van zestig euro/ton komt dat laatste neer op ruim 5,8 miljoen euro. De baten zijn dus respectievelijk negentien en tien keer meer dan het mediane woningwaardeverlies van 583.000 euro per turbine.

Private kosten versus maatschappelijke baten

De op het eerste oog hoge totale kosten van woningwaardedaling wegen bij nader inzien dus ruimschoots op tegen de economische baten van de meeste turbines.

Bij de nu gangbare grote turbines (meer dan 150 meter tiphoogte) valt de ruwe kosten-batenberekening voor de mediane kosten van woningwaardedaling per gemiddelde turbine nog iets gunstiger uit (tabel 2), omdat de kosten kunnen worden omgeslagen over meer vermogen, terwijl voor kleinere turbines het omgekeerde geldt. Oftewel, grote turbines zijn het meest efficiënt vanwege een schaal-effect – elektriciteitsproductie van een turbine neemt met de grootte kwadratisch toe. Dit betekent ook dat als we het totale relatieve woningwaardeverlies willen minimaliseren, het plaatsen van een beperkt aantal grote turbines te verkiezen is boven een groter aantal kleine turbines.

De keerzijde van een beperkt aantal grote turbines is natuurlijk dat de relatief beperkte groep huizen in de nabijheid van grote turbines te maken krijgt met relatief veel waardedaling. Deze afruil wordt goed geïllustreerd door het verschil tussen de provincies Friesland en Drenthe. In Friesland staan er relatief veel maar wel kleine turbines, terwijl in Drenthe de situatie precies omgekeerd is. Als gevolg hiervan staan er in Friesland acht keer zoveel huizen in de nabijheid van turbines, bij een slechts ongeveer twee keer hogere totale windturbine- capaciteit als in Drenthe. De relatieve waardedaling per getroffen woning is in Friesland echter slechts een derde van het waardeverlies per woning in Drenthe.

De kosten-batenberekeningen laten zien dat de business case van veruit de meeste windturbines op land ruimschoots volledige compensatie van het woningwaardeverlies toelaat voor omwonenden.

Compensatie voor de 'top tien' turbines

Voor de circa tien procent windturbines met de grootste gevolgen voor de omgeving zijn de kosten in termen van woningwaardeverlies veel hoger dan de economische baten. Als we in het onderste deel van tabel 2 niet de mediane maar de gemiddelde kosten van woningwaardedaling per turbine doorrekenen, dan komen we uit op 158 in plaats van op 17 procent van de eenmalige investeringskosten van een turbine, en op een totale kostenstijging van 2,78 in plaats van 0,31 cent per kilowattuur. Het verschil wordt bepaald door een beperkte groep 'uitbijters' – windturbines die ten minste een paar duizend woningen treffen.

Ook voor de zeer geringe groep van de kleinste turbines (minder dan 50 meter tiphoogte) laat de business case

geen volledige compensatie toe, vanwege de beperkte productiecapaciteit van deze turbines (tabel 2).

Compensatie in de praktijk

In de huidige praktijk is compensatie van omwonenden van windturbines niet centraal en uniform geregeld, maar steeds meer lokale en regionale overheden stellen wel aan ontwikkelaars van windprojecten op land voorwaarden op dit gebied. Dit krijgt op meerdere manieren vorm, variërend van (1) een bijdrage van ontwikkelaars aan een fonds voor lokale duurzame projecten, (2) financiële compensatie van omwonenden, tot (3) een aandeel in het eigendom van een windpark.

In 2020 werd er bij zestien van de negentien nieuwe projecten een omgevingsfonds opgericht; het oprichten van een fonds lijkt daarmee de norm te zijn geworden voor windparken (RVO, 2021). Doorgaans wordt er voor de omgevingsfondsen minimaal het richtbedrag van de gedragscode *Windenergie op land* toegepast als compensatie: 0,50 cent per megawattuur – aanzienlijk minder dan de in tabel 2 berekende 0,31 cent per kilowattuur.

Ook het toepassen van een zogenaamde omwonendenregeling neemt toe; in 2020 was dit het geval bij bijna twee derde van het aantal gerealiseerde projecten (RVO, 2021). In de meeste gevallen gaat het dan om een geldbedrag dat wordt uitgekeerd aan omwonenden binnen een bepaalde afstand van het windpark, in een beperkt aantal gevallen kunnen de lokale inwoners stroom afnemen van het windpark. Financiële participatie zonder eigendom komt slechts beperkt voor bij windprojecten.

Compensatie in de wetgeving

Het huizenprijseffect treedt op binnen een straal van 2,5 km rond een windturbine (Dröes en Koster, 2021), waarbij sprake is van een afruil: dichterbij de turbine is het effect per woning groter, maar staan er doorgaans ook minder huizen.

Uit onze analyse blijkt dat bijna zeventig procent van de totale waardevermindering woningen betreft die tussen 1,5 en 2,5 kilometer van een turbine liggen, terwijl ongeveer acht procent van het totale waardeverlies optreedt binnen een straal van 1 kilometer van een turbine. Dat pleit ervoor om bij het selecteren van locaties juist ook rekening te houden met woningen op 1,5 tot 2,5 kilometer afstand. Maar wettelijk gezien is dat niet gewaarborgd, zo blijkt uit een uitspraak uit 2018 van de Raad van State (Uitspraak van 21 februari 2018; ECLI:NL:RVS:2018:616), waarin aanspraak op een schaderegeling bij turbines met een gangbare tiphoogte van 150 meter beperkt wordt tot 1,5 kilometer (tien keer de tiphoogte van de dichtstbijzijnde windturbine).

Ook de nieuwe Omgevingswet begrenst de compensatie voor omwonenden. In deze wet is de mogelijkheid tot 'nadeelcompensatie' geregeld, ter vervanging van de plan-schaderegeling in de huidige Wet ruimtelijke ordening. Daarbij wordt er een eigen risico van vier procent gehanteerd (Omgevingsweb, 2020; RVO, 2020). Volgens Dröes en Koster (2021) treedt een waardedaling van meer dan vier procent op bij grotere turbines binnen een straal van 1,5 tot 2 kilometer – dus de meeste woningen met waardedaling tot 2030 vallen hier buiten. Daarbij dient er opgemerkt te

worden dat de kengetallen uit Dröes en Koster (2021) zijn gebaseerd op de 'revealed preferences' van kopers van woningen in het verleden, waarvan er niet gezegd is dat die constant zijn over de tijd: ze kunnen veranderen onder invloed van nieuwe informatie, bijvoorbeeld als er in de toekomst eventueel toch wetenschappelijk bewijs komt voor het bestaan van schadelijke gezondheidseffecten bij wonen in de nabijheid van windturbines. Ze kunnen ook veranderen onder invloed van veranderende percepties van turbines over de tijd, bijvoorbeeld als turbines door een groeiende groep huizenkopers wordt gezien als een onvermijdelijk en/of niet zo hinderlijk onderdeel van het landschap. Meer onderzoek is nodig naar de veranderende percepties.

Tot slot

Het verschil tussen de gemiddelde en mediane bedragen in tabel 2 laten zien dat de locatie van de circa tien procent turbines met de meeste impact op huizenprijzen heroverweging verdient – zij zijn immers verantwoordelijk voor de meerderheid van de totale woningwaardedaling, en zijn daarmee vanuit economisch perspectief onevenredig duur.

Er kan natuurlijk een politieke reden zijn om toch ook de tien procent turbines met de meeste impact te bouwen. In de zoektocht naar de economisch optimale ruimtelijke verdeling van windturbines op land bestaat er een afruil tussen het minimaliseren van het totale woningwaardeverlies ('efficiency') enerzijds, en anderzijds een gelijke ruimtelijke verdeling van dit verlies ('equity'). De zoektocht naar geschikte plekken vergt een combinatie van de RES-aanpak vanuit de regio en de nationale coördinatie. Immers, bij decentrale besluitvorming (in de RES-regio's) over turbine locaties bestaat het risico van afwentelen: vrijwel geen enkele RES-regio pleit voor een hoge concentratie van turbines in de eigen regio, terwijl de zoekgebieden van windturbines in de RES-plannen relatief vaak aan de rand liggen van de eigen energieregio. Dit garandeert niet automatisch het minimaliseren van het totale woningwaardeverlies voor heel Nederland.

Literatuur

- Beurskens, L. (2019) *Technology factsheet*. Te vinden op energy.nl.
- CO₂-emissiefactoren (2022) *Lijst emissiefactoren*. Te vinden op www.co2emissiefactoren.nl, laatste update 14 januari 2022.
- Dröes, M.I. en H.R.A. Koster (2016) Renewable energy and negative externalities: the effect of wind turbines on house prices. *Journal of Urban Economics*, 96, 121–141.
- Dröes, M.I. en H.R.A. Koster (2021) Wind turbines, solar farms, and house prices. *Energy Policy*, 155, artikelnr 112327.
- Omgevingsweb (2020) *Planschade onder de Omgevingswet*. Nieuwsbericht op www.omgevingsweb.nl, 6 augustus.
- RVO (2020) *Subsidies en financiering windprojecten*. Pagina op www.rvo.nl, laatste update 30 november 2020.
- RVO (2021) *Monitor 2021: participatiemonitor hernieuwbare energie op land; resultaten tot en met 2020*. RVO Monitor, 15 september. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.

Overheidsbeleid is te veel gebaseerd op modellen

In Nederland gebruiken we vaak empirische modellen voor het ontwikkelen van beleid – van de doorrekening van het klimaatakkoord tot de coronamaatregelen en koopkrachtplaatjes. Daarmee wordt de methode van de natuurwetenschappen overgenomen in de menswetenschappen. Maar is die methode wel geschikt voor de menswetenschappen, en dus voor het formuleren van overheidsbeleid?

IN HET KORT

- De sociale werkelijkheid laat zich niet betrouwbaar modelleren en voorspellen, en is dus slechts beperkt via beleid maakbaar.
- Dit toch proberen leidt tot ineffectief beleid en voortdurende verrassingen – en maakt wat politiek is technocratisch.

JOOST VAN BREDA

Head of Commercial Office bij ING

LEX HOOGDUIN

Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen

De voorwaarde voor de betrouwbaarheid van de methode uit de natuurwetenschappen is dat de wereld beschreven kan worden in termen van wetmatigheden, met duidelijk afbakenbare geldigheid en repliceerbaarheid. Samen met het idee dat alle factoren van belang meetbaar en waarneembaar zijn, vormt dit de basis van het enorme succes van modellering in de exacte wetenschappen (Hayek, 1974).

De sociale werkelijkheid is echter complex. Dat wil zeggen dat zeer veel heterogene individuen, met elkaar interacterend en op hun omgeving reagerend, de ontwikkeling ervan bepalen. Er zijn geen stabiele kwantitatieve economische verbanden, omdat kennis en voorkeuren op ieder moment kunnen veranderen (Keynes, 1936; 1937). Economisch handelen wordt bovendien bepaald door ordinale variabelen zoals nut, welvaart en geluk, in plaats van door kardinale variabelen (Von Mises, 1949). Modellen van de complexe werkelijkheid zijn niet toetsbaar (Von Mises, 1962). Toekomstig gedrag hangt af van toekomstige kennis. Die is per definitie nu niet bekend – en dus kan toekomstig gedrag, en de ontwikkeling van de sociale werkelijkheid, niet worden voorspeld (Popper, 1957).

Ondanks deze serieuze tekortkomingen kiezen beleidsmakers begrijpelijkerwijs voor het toepassen van de natuurwetenschappelijke methode op economische en andere sociale vraagstukken. Dit doen ze bijvoorbeeld omdat deze methode het meest praktisch is, maar ook vanwege het succes in de exacte wetenschappen. Dit leidt ertoe dat ze regelmatig de afweging maken om juist die zaken te beschrijven die min of meer toevallig meetbaar zijn. Of ze vereisen dat louter meetbare zaken gemodelleerd worden en in de besluitvorming worden meegenomen. Wie bijvoorbeeld economische modellen maakt, drukt variabelen

vaak uit in termen van geld. Dat heeft bijna automatisch tot gevolg dat niet-geldzaken zoals vrije tijd, gezondheid of het klimaat worden genegeerd. Ondanks vele waarschuwingen (Sent en Kroese, 2021), hebben bijvoorbeeld overheden wereldwijd sinds de Tweede Wereldoorlog lange tijd economisch beleid gemodelleerd en geformuleerd, zonder het effect op het klimaat mee te wegen.

Keuzes en complexiteit

Door echter een onderwerp als het klimaat aan de beleids-ondersteunende modellen toe te voegen, verschuift het probleem qua modellering slechts zonder het fundamentele probleem van de complexiteit op te lossen. Neem als voorbeeld een model dat voor de verschillende invullingen van het energiesysteem doorrekent hoe de klimaatdoelstellingen tegen minimale kosten gehaald kunnen worden. Zou een dergelijk model paarden als vervoersmiddel toestaan, dan zouden deze er vermoedelijk erg goed uitkomen: ze eten gras in de wei en kennen geen brandstofkosten, ze zijn relatief goedkoop en bovendien netto CO₂-neutraal. Natuurlijk hebben auto's voordelen ten opzichte van paarden – een auto gaat bijvoorbeeld niet dood van een maand alleen in de garage staan, maar als dergelijke effecten niet expliciet in een model zitten, worden ze niet meegewogen.

Het toevoegen van paarden als vervoersoptie aan beleidsmodellen lijkt misschien een 'gekscherende' bewering, maar het kenmerkt wel de relevante elementen die onterecht niet in beleidsdiscussies meegenomen worden. Elektrische auto's kennen voordelen op het gebied van fijnstofvermindering, software-integratie, de stimulans voor technologische ontwikkeling, verbeterde veiligheid vanwege een lager zwaartepunt, minder geluidsoverlast en een betere acceleratie. Ze hebben echter ook nadelen als het aankomt op de verminderde actieradius of de problemen wat betreft de integratie met het elektriciteitsnet bij grootschalige adoptie. Daarnaast zijn er verdelingsvraagstukken en internationale ontwikkelingen in de kosten van elektrische auto's, waarvan het de vraag is hoe en in hoeverre Nederland daar invloed op heeft. Dergelijke zaken kunnen allemaal cruciaal blijken voor succes van elektrische auto's in de echte, niet-model-wereld van beleid, en indirect voor de energietransitie en het klimaatbeleid dat daarop gebaseerd is (Tweede Kamer, 2019).

Een oplossing voor de complexiteit zou kunnen zijn om telkens relevante elementen toe te voegen aan een model wanneer blijkt dat er mogelijk cruciale zaken ontbreken. Planbureaus lijken deze aanpak te volgen, en hun modellen kennen soms wel duizenden gekoppelde lineaire of differentiaalvergelijkingen. Maar toevoegingen kunnen niet altijd de karakterisering van modellen fundamenteel

veranderen – het woord ‘externaliteit’ voor klimaateffecten in een economische modellering zegt bijvoorbeeld veel over de aard van de analyse (Raworth, 2017). Bovendien is parameterschatting vaak een complex probleem op zich, waarmee extra onzekerheden geïntroduceerd worden. In het bovenstaande voorbeeld is alleen de vraag wat de impact van subsidies is op de technologische ontwikkeling al net zo complex als de oorspronkelijke vraag wat de kosteneffectiviteit van elektrisch rijden is. Zo ontstaat er een *droste*-effect van potentieel gewenste modeluitbreidingen, zonder dat het model er noodzakelijk beter van wordt.

Gevolgen van modeluitbreidingen

Een voorbeeld van hoe de dominantie van modellen het beleid beïnvloedt is dat de ‘grootste koopkrachtvooruitgang’ bij de doorrekening van de politieke agenda’s inmiddels niet meer gaat over de grootste vooruitgang in koopkracht, maar over de grootste vooruitgang in de *gemodelleerde* koopkracht – die in de praktijk niet overeenkomt met de daadwerkelijke koopkracht (Omtzigt, 2020). Doordat politici dit herkennen, ontstaat er een perverse prikkel: de praktijk wordt niet langer het doen van voorstellen waardoor de koopkracht verbetert, maar het doen van voorstellen waardoor de koopkracht *op papier* verbetert, zodat er maximaal geld voor andere zaken overblijft. Dat woorden uit onze ‘modelleringscultuur’ het bestuur beïnvloeden, blijkt ook uit het gebruik van termen als ‘optimaal’ of ‘efficiënt’. Onder economen en beleidsmakers worden die vaak gebruikt als zijnde ‘a-politiek’ en ‘objectief’, waarmee ze suggereren dat er geen andere opties zijn. Maar (onbedoeld) verhullen ze dat het gaat om politieke, subjectieve keuzes in de technocratische modellen van complexe systemen die erachter schuilgaan (Graeber, 2011).

Nergens was het de afgelopen tijd duidelijker hoe er op basis van modellen belangrijke maar verkeerde beslissingen genomen werden dan in de coronacrisis. De aanname in Nederland aan het begin van de crisis was bijvoorbeeld dat groepsimmunititeit de pandemie in China had doen wegebben, en dat er gelogen werd over de sterftecijfers in China. Maar of het nu lag aan bron- en contactonderzoek, effectieve isolatiemaatregelen of aan iets anders – in Wuhan is er door infectie nooit enig relevante groepsimmunititeit bereikt. Dit laat zien wat de tekortkomingen zijn van modellen die niet de risico’s erkennen van de complexe systemen, maar wel toegepast worden in situaties met een grote onzekerheid. Het zou best wel eens kunnen dat men in Nederland minder laat maatregelen had genomen als men niet zo stellig had geloofd in de modeluitkomsten. Wie het gebrek aan kennis in de eigen modellering niet erkent, overschat de betrouwbaarheid van zijn model en bereidt zich niet goed voor. De ontwikkeling van een complex systeem produceert voortdurend verrassingen. Zie recent bijvoorbeeld de explosie van de gasprijzen, en het feit dat het aantal asielzoekers veel sneller toeneemt dan verwacht.

Het kan ook anders

Dat het wel mogelijk was om op een structurele manier iets te zeggen over de complexe coronacrisis hebben bijvoorbeeld Norman et al. (2020) laten zien, door in januari 2020 hun begrip van de mechanismen van besmettelijkheid en expo-

nentiële groei uiteen te zetten. Op basis van de dynamiek en risico’s van het coronavirus karakteriseerden zij de beleidsingrepen aan de hand van voorzorg en scenariodenken. Het zijn inzichten die na anderhalf jaar weerklinken in de door KPMG getrokken lessen (Ikkersheim en Dignum, 2021). Daar was geen model voor nodig. En ook bij het klimaat zijn de voorspellende modellen niet noodzakelijk om te concluderen dat een energietransitie wenselijk is.

De manier om uit de greep van modellen te geraken, begint bij de erkenning dat het onmogelijk is om volledige kennis te verwerven die noodzakelijk is voor de beheersing van toekomstige gebeurtenissen in complexe systemen. Degene die het model maakt, kan niet beschikken over alle kennis die het economisch proces kan verklaren. De verankering hiervan in de Nederlandse beleidsrationalisatie begint met een breder gedeeld begrip van de beperkingen van de analyse van complexe vraagstukken. De verkenning van de onoverkomelijke grenzen van kennis zou ons, zo leert Friedrich Hayek (1937; 1945; 1967; 1974), een les in nederigheid moeten geven die ons behoedt voor het geloof in de maakbaarheid van de economie en de maatschappij door de overheid. Het streven om een betrouwbaar empirisch model van de economische werkelijkheid te bouwen zal steeds weer tot teleurstellende resultaten en onbedoelde gevolgen leiden. En het geeft aan het formuleren van overheidsbeleid de schijn van een technocratische exercitie, terwijl er bij sociale complexe vraagstukken niet aan politieke keuzes valt te ontkomen.

Literatuur

- Graeber, D. (2011) *Debt: the first 5,000 years*. New York: Melville House.
- Hayek, F.A. (1937) Economics and knowledge. *Economica*, 4(13), 33–54.
- Hayek, F.A. (1945) The use of knowledge in society. *The American Economic Review*, 35(4), 519–530.
- Hayek, F.A. (1967) The theory of complex phenomena: a precocious play on the epistemology of complexity. In: F.A. Hayek, *Studies in philosophy, politics and economics*. Londen: Routledge, p. 22–42.
- Hayek, F.A. (1974) *The pretence of knowledge*. Lecture to the memory of Alfred Nobel, 11 december. Te vinden op www.nobelprize.org.
- Ikkersheim, D. en L. Dignum (2021) *Dit zijn de lessen van 1,5 jaar coronacrisis*. Rapport KPMG Health, 14 oktober. Te vinden op home.kpmg.
- Keynes, J.M. (1936) The general theory of employment, interest and money. In: *The collected writings of John Maynard Keynes*, vol. VII. Londen: Royal Economic Society, hfdst. 12, The state of long-term expectation.
- Keynes, J.M. (1937) The general theory of employment. In: *The collected writings of John Maynard Keynes*, vol. XIV. Londen: Royal Economic Society, p. 109–124.
- Mises, L. von (1949) *Human action: a treatise on economics*. Mansfield Center, CT: Martino Publishing [2012].
- Mises, L. von (1962) *The ultimate foundation of economic science: an essay on method*. Indianapolis: Liberty Fund [B.B. Greaves (red.)], 2006].
- Norman, J., Y. Bar-Yam en N.N. Taleb (2020) *Systemic risk of pandemic via novel pathogens – Coronavirus: a note*. New England Complex Systems Institute, 26 januari. Te vinden op necsi.edu.
- Omtzigt, P. (2020) *Modellen regeren Den Haag*. Lezing, te vinden op www.youtube.com.
- Popper, K. (1957) *The poverty of historicism* [1991]. Londen: Routledge.
- Raworth, K. (2017) *Doughnut economics: seven ways to think like a 21st-century economist*. White River Junction, VT: Chelsea Green Publishing.
- Sent, E.M. en A. Kroese (2021) Het schuivende denken over groeibeleid komt niet uit de lucht vallen. *ESB*, 106(4800S), 24–27.
- Tweede Kamer (2019) *Rondetafelgesprek Elektrisch rijden en het CARBON-TAX-model*. Debat, 16 april. Te bekijken op www.tweedekamer.nl.

Prudentiële waarborgmaatregel beperkt kredietverlening onnodig

Banken moeten sinds 2021 voor niet-presterende leningen meer kapitaal aanhouden. Deze verplichting is in de hele Europese Unie ingevoerd om de financiële stabiliteit te bevorderen, maar beperkt de kredietverlening in onder andere Nederland onnodig.

IN HET KORT

- De Nederlandse financiële sector verstrekt leningen met relatief veel onderpand en hoge uitwinningpercentages.
- De verwachte verliezen op zulke leningen zijn lager dan de prudentiële waarborgmaatregel voorschrijft.

PAULIEN KOSTERS

Productmanager bij de Rabobank en buitenpromovendus aan de Universiteit Twente (UT)

JEROEN HIDDING

Afgestudeerd aan de UT

Niet-presterende leningen (NPL's) zijn leningen waarop banken geen aflossingen en/of rentebetalingen meer ontvangen van de klanten. Figuur 1 toont dat het aandeel NPL's, als percentage van het totale aantal leningen (de NPL-ratio) van Europese banken, vanaf de kredietcrisis van 2007/2008 tot 2014 sterk is toegenomen. Daarna is de NPL-ratio in alle EU-lidstaten gedaald, maar niet overal even sterk. Sommige EU-lidstaten kennen daarom nu nog steeds NPL-ratio's die substantieel boven het niveau van voor de kredietcrisis liggen.

Om het aandeel NPL's verder te verlagen hebben de ministers in de ECOFIN 2017 daarom een actieplan goedgekeurd met daarin een 'prudentiële waarborgmaatregel' (*prudential backstop*) voor alle banken in de Europese Unie. Deze maatregel is per januari 2021 ingegaan en verplicht banken om eerder en ook hogere voorzieningen te treffen op NPL's. Deze voorzieningen worden vervolgens van het prudentiële eigen vermogen afgehaald. Dit brengt extra kapitaalkosten met zich mee, waardoor banken een financiële prikkel hebben om slechte leningen eerder uit hun portefeuille te werken. Daarnaast zorgt een ondergrens in de hoeveelheid voorzieningen ervoor dat banken toch voldoende in staat zijn om financiële klappen op te vangen.

Dit artikel betoogt dat de prudentiële waarborgmaatregel onvoldoende rekening houdt met nationale verschillen tussen banken op het gebied van dekkings- en onderpandsratio's, en met de efficiëntie van nationale insolventieregimes. Hierdoor schiet de maatregel zijn doel voorbij.

Afdekken met onderpand wordt ontmoedig

Bij het uitlenen van geld lopen banken een kredietrisico.

Het kredietrisico is het risico dat klanten hun lening aan de bank niet meer kunnen terugbetalen. Om dit risico af te dekken treffen banken voorzieningen. Dit betekent dat de bank van tevoren het verwachte verlies op de lening boekt. Een andere manier om kredietrisico af te dekken is middels een onderpand van de klant. De bank vraagt dan een waarborg van de klant in de vorm van geld, goederen of rechten. Mocht een NPL uiteindelijk niet worden afbetaald, dan kan een deel van dit verlies worden gedekt uit de reeds ingecalculeerde voorziening of door het te gelde maken van het onderpand. Voorzieningen en onderpand mitigeren dus het kredietrisico van NPL's, en ondersteunen daarmee de solvabiliteit van de bank.

Europese banken verschillen in welke mate ze het kredietrisico van NPL's afdekken, en hoe ze dit doen. De verhouding tussen de getroffen voorzieningen en onderpand versus de uitstaande NPL's wordt respectievelijk de 'dekkings- en onderpandsratio' genoemd. Figuur 2 laat zien dat landen die gemiddeld genomen meer onderpand afspreken, relatief minder voorzieningen hebben (Hidding, 2021). Dit geldt ook voor Nederland, dat een relatief lage dekkingsratio kent, maar wel een hoge onderpandsratio. De prudentiële waarborgmaatregel houdt slechts beperkt rekening met deze dekking via onderpand; vanaf het derde jaar moeten de met onderpand gedekte leningen geleidelijk aan volledig worden voorzien. Hierdoor raakt de maatregel banken die hun kredietrisico niet met voorzieningen, maar met andere legitieme middelen – zoals onderpand – afdekken disproportioneel hard. Dit geldt onder meer voor Nederlandse banken. Hiermee lijkt de maatregel zijn doel – het voldoende afdekken van NPL's – voorbij te schieten.

Grote verschillen uitwinning tussen landen

Als een klant niet in staat is om aan zijn verplichtingen te voldoen, dan kan de bank eventueel ontvangen onderpand te gelde maken, bijvoorbeeld door middel van veiling. Het proces van de zekerheden te gelde maken wordt 'uitwinnen' genoemd, en de verhouding tussen het uitgewonnen bedrag en de lening het 'uitwinningpercentage'.

De gewogen gemiddelde bruto-opbrengst in geval van uitwinning verschilt echter fors tussen landen zo blijkt uit onderzoek van de Europese Bankautoriteit (EBA, 2020). Op leningen aan het midden- en kleinbedrijf is het uitwinningpercentage gemiddeld 35 procent, zie figuur 3. Met ruim 65 procent scoort Nederland een stuk hoger. Daarnaast

Dit artikel is gebaseerd op de master-scriptie van Jeroen Hidding (2021).

zijn er grote verschillen tussen lidstaten in de gemiddelde tijd die er nodig is om tot uitwinning te komen. In vergelijking met andere lidstaten is de Nederlandse uitwintijd kort.

De relatief hoge uitwinningspercentages en snelle uitwintijd van Nederlandse banken kan onder andere worden verklaard vanuit het sterke Nederlandse hypotheekrecht en het efficiënte insolventieraamwerk. Nederlandse banken lijken dus goed in staat om hun leningen te voorzien met een accurate verwachte verliesberekening. Met andere woorden, het volledig moeten afschrijven van NPL's na een bepaalde periode, zoals de prudentiële waarborgmaatregel voorschrijft, lijkt voor Nederland te streng.

Weging argumenten

De Europese ambitie om NPL-niveaus af te bouwen en een toekomstige opbouw te voorkomen is begrijpelijk. Hoge NPL-ratio's hebben een negatief effect op de financiële stabiliteit van banken – en daarmee ook voor de economie als geheel. Daarnaast herstellen banken met een grote NPL-portefeuille langzamer na financiële crises (Ari et al., 2019) en verlagen hoge NPL's het eigen vermogen van banken, wat kan leiden tot minder kredietverlening (Gual, 2021).

Door echter onvoldoende rekening te houden met de mate waarin banken hun risico's met onderpand afdekken en de efficiëntie van uitwinning van niet-presterende leningen schiet de prudentiële waarborgmaatregel zijn doel voorbij. De maatregel beperkt namelijk wel de kredietverlening zonder dat daar een noemenswaardige bijdrage aan de risicoreductie tegenover staat. Dit geldt in het bijzonder voor Nederland, waar de omvang van de NPL-portefeuille een van de laagste in het eurogebied is en nooit excessieve vormen heeft aangenomen. Daarbij kan de verplichting om extra kapitaal aan te houden leiden tot te snel afbouwen van NPL's als de eventuele opwaartse prijsontwikkelingen in het onderpand niet kunnen worden afgewacht, of wanneer een klant voor herstel meer tijd nodig heeft dan de afschrijfgeregels voorschrijven.

Beter alternatief

Voor een veilig banksysteem en economische groei moet aan twee voorwaarden worden voldaan. Ten eerste dienen banken actief beheer te voeren op NPL's. Ten tweede moet onderscheid worden gemaakt tussen klanten met en zonder continuïteitsperspectief. Op basis van data kan de Europese toezichthouder zich steeds beter een beeld vormen van de specifieke banken die extra aandacht verdienen en op basis van deze inzichten met hen het gesprek voeren, en daarbij zo nodig maatregelen treffen. Dat lijkt beter passend dan de huidige maatregel en daar zou de wetgeving op gericht moeten zijn.

Literatuur

Ari, A., S. Chen en L. Ratnovski (2019) *The dynamics of non performing loans during banking crises: a new database*. IMF Working Paper, 19/272.

EBA (2020) *Report on the benchmarking of national loan enforcement frameworks*. Europese Bankautoriteit, EBA/Rep/2020/29.

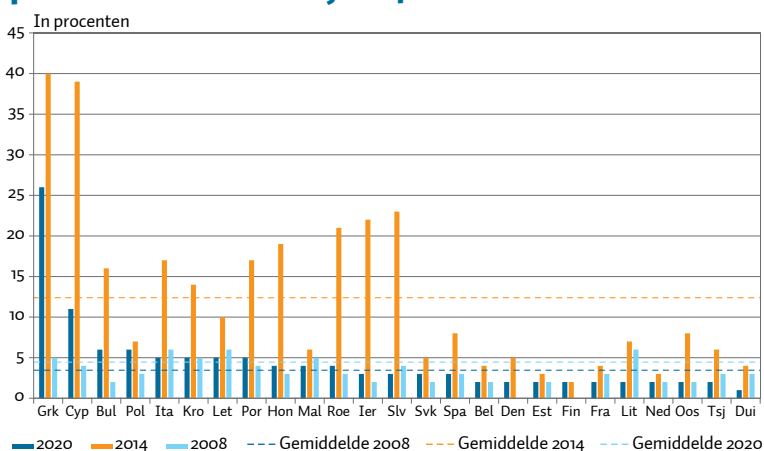
EBA (2021) *EU-wide transparency exercise*. Europese Bankautoriteit.

Gual, J. (2021) *The post-COVID-19 recovery: what challenges and roadmap for the banking industry?* SUERF Policy Note, 217.

Hidding, J.H. (2021) *Impact of prudential NPL regulations on European Banks*. Masterscriptie, Universiteit Twente.

Gemiddeld aandeel niet-presterende leningen per EU-lidstaat in 2008, 2014 en 2020

FIGUUR 1

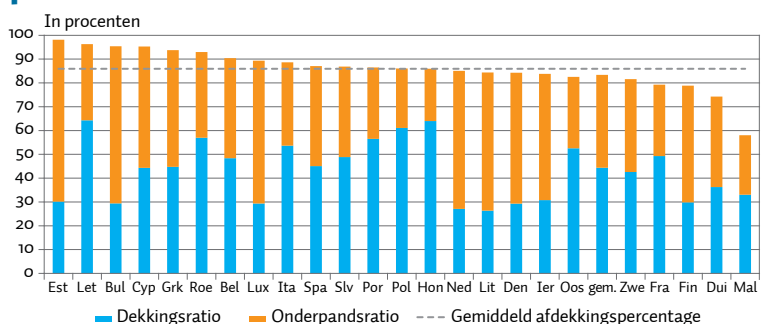

Noot: Data vanaf 2014 betreffen alle binnenlandse bankgroepen, stand-alone banken en dochters actief in de Europese Unie, op basis van de geharmoniseerde Eurostat-definitie van NPL's. In 2008 bestond deze definitie nog niet. Daarom zijn hiervoor de IMF-data gebruikt die gebaseerd zijn op gegevens van de nationale bankautoriteiten. Over 2008 zijn er geen data beschikbaar over Denemarken, Finland en Luxemburg. Voor Tsjechië zijn er geen Eurostat-data beschikbaar, zodat hier voor alle jaren de IMF-definitie is gehanteerd.

Data: IMF FSI en Eurostat | ESB

Gemiddelde dekkings- en onderpandratio's per EU-lidstaat in 2020

FIGUUR 2

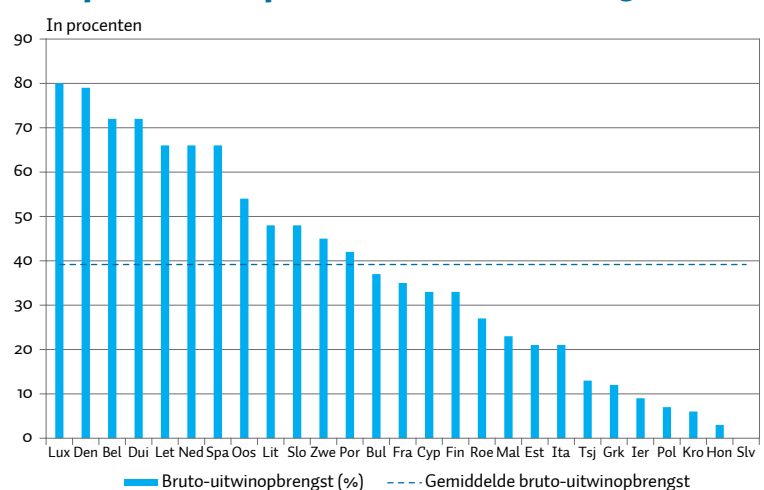

Noot: Eigen berekening op basis van EBA-data voor een groep van 120 banken. Data voor Kroatië, Slowakije en Tsjechië zijn niet beschikbaar.

Bron: EBA (2021) | ESB

Gemiddelde bruto-uitwinningspercentage mkb-portefeuilles per EU-lidstaat tussen 2015 en 2018

FIGUUR 3

Noot: data voor Slovenië zijn niet beschikbaar.

Bron: EBA (2020) | ESB

Denk bij harmonisatie insolventierecht na over effect op kredietverlening

Europa werkt aan een kapitaalmarktunie in de hoop dat er voor het bedrijfsleven meer diverse financiering beschikbaar komt. Om die kapitaalmarkt een stap verder te brengen, staat ook het harmoniseren van het insolventierecht op de Europese agenda. Dat is een flinke klus, en zal op zichzelf ook de kredietverlening beïnvloeden. Een doordachte harmonisatie is daarom van belang.

IN HET KORT

- Er zijn grote verschillen in hoe de lidstaten van de Europese Unie hun insolventiewetgeving inrichten.
- De rechten van crediteuren gedurende een faillissement hebben invloed op het aanbod van en de vraag naar schuldfinanciering.
- Het aanpassen van het insolventierecht in alle lidstaten ter harmonisatie kan reële economische consequenties hebben.

FIEN VAN SOLINGE

Wetenschappelijk medewerker bij het Centraal Planbureau

Bedrijven zijn in Europa voor hun financiering relatief sterk afhankelijk van banken (Bhatia et al., 2019). De Europese Commissie hoopt dat wanneer kapitaal probleemloos de landsgrenzen kan passeren, er voor het bedrijfsleven meer financiering van meer verschillende soorten beschikbaar komt voor het bedrijfsleven, via een breder scala van aanbieders. Het voltooien van de kapitaalmarktunie in de Europese Unie zou dan ook kunnen helpen bij het afbouwen van de bancaire afhankelijkheid.

Bovenaan de lijsten met maatregelen om de kapitaalmarktunie te voltooien, staat het harmoniseren van het insolventierecht. De hoop is dat het wegnemen van verschillen het investeren over de grenzen heen makkelijker zal maken.

Onderbelicht in de discussie over de kapitaalmarktunie is echter hoe het Europese insolventierecht er precies uit gaat zien, en wat de economische effecten daarvan zijn. In dit stuk bespreek ik aan de hand van een literatuurstudie hoe de rechten van crediteuren en debiteuren in de faillissementsprocedures invloed hebben op de vraag naar en het aanbod van kredietfinanciering.

Grote verschillen tussen lidstaten

Harmonisatie van insolventiewetgeving in de EU gaat voor een aantal landen flink wat sleutelwerk betekenen, want het insolventierecht is in de 27 EU-lidstaten erg verschillend ingericht. Dit is te zien in figuur 1, waar de *strength of*

resolving insolvency framework-index van de Wereldbank is gepresenteerd voor de EU-landen (Wereldbank, 2020). Hoe hoger de score van een land, hoe beter de wetten over de insolventiewetgeving in dat land zijn geregeld. De index geeft een indicatie van hoe goed landen volgens de Wereldbank de afruil maken tussen de verschillende doelen die het insolventierecht probeert na te streven.

Eenzijds is een doel van de insolventiewetgeving het bestrijden van moreel gevaar vanwege informatie-asymmetrie. De ondernemer weet meer over de bedrijfsvoering dan de crediteur. De ondernemer zou daarom geldstromen in eigen zak kunnen stoppen, of grote risico's kunnen nemen. Wanneer crediteursrechten sterk zijn, zijn dergelijke prikkels en mogelijkheden voor ondernemers kleiner. Bijvoorbeeld omdat de hele boedel bij de geringste financiële tegenslag al geliquideerd kan worden.

Een ander doel is juist een efficiënte uitkomst van insolventieprocedures: bedrijven met een levensvatbaar bedrijfsmodel maar te hoge schulden, moeten kunnen herstructureren en doorstarten. En bedrijven waarbij dat niet het geval is, moeten worden geliquideerd (Hart, 2000).

Een goede vormgeving van het insolventierecht kan helpen om de deels tegengestelde doelen in evenwicht te houden. Hoe goed een land de afruil tussen de verschillende doelen maakt, vat de Wereldbank samen in de Resolving Insolvency Index. Deze index is gebaseerd op de wettelijke regels over de officiële insolventieprocedures (Djankov et al., 2008). Landen krijgen onder andere punten als zowel crediteuren als debiteuren niet alleen een liquidatieprocedure, maar ook een herstructureringsprocedure mogen beginnen – of als debiteuren onder ondergewaardeerde of overbelastende contracten uit kunnen komen, of nog gedurende de procedure financiering mogen aanvragen. Landen kunnen maximaal 16 punten behalen, en hoe hoger de score, hoe beter.

Bij deze index zijn er wel een paar kanttekeningen te plaatsen. Niet alle aspecten van de insolventiewetgeving die vaak als belangrijk worden gezien, zijn meegenomen. Bovendien wordt er ook buiten de officiële procedures om onderhandeld over de schulden en de mogelijke herstructurering. Wat er in de wet is vastgelegd, zegt dus niet alles over wat er daadwerkelijk in de praktijk gebeurt. Toch is dit een nuttige tool om landen met elkaar te vergelijken.

Figuur 1 laat zien dat de indexscore van Europese landen flink verschilt. Zo scoort Duitsland het hoogst met 15

punten, zit Nederland in de middenmoot met 11,5 punten, en is Malta het laagst met 5,5 punten.

Europese harmonisatie van het insolventierecht betekent dus hoe dan ook dat sommige landen flinke aanpassingen zullen moeten doen. Dat kan bovendien reële economische consequenties hebben.

Effect insolventierecht op kredietverlening

Sterkere crediteursrechten kunnen zowel invloed hebben op de vraag naar als op het aanbod van schuldfinanciering.

Meer aanbod van schuldfinanciering

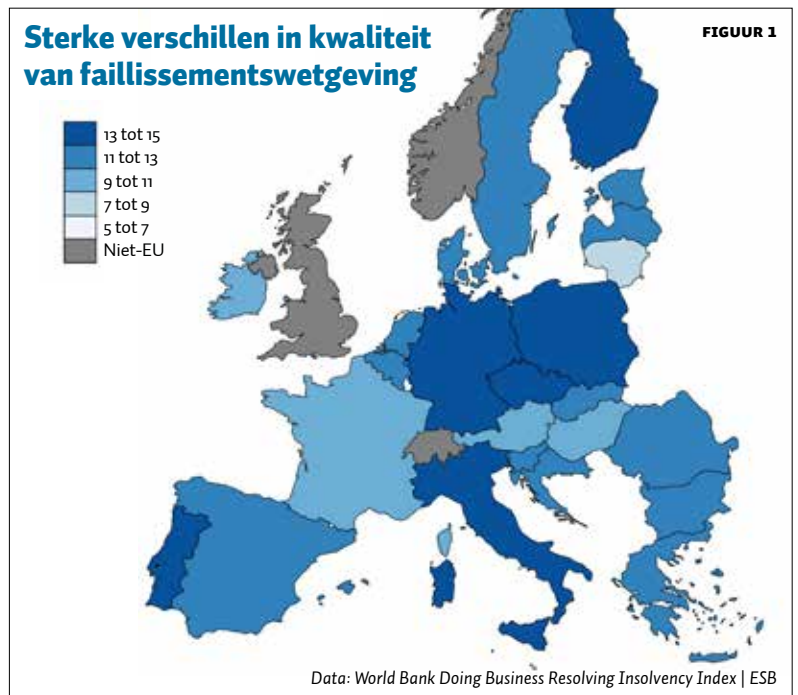
Eenzijds hebben we de aanbodsijde-theorieën die voorspellen dat een versterking van crediteursrechten leidt tot een stijging in de bereidheid van financiers om via schuld bedrijven te financieren (Townsend, 1979; Aghion en Bolton, 1992; Hart en Moore, 1994; 1998). De kans op terugbetaling van de lening zou dan groter zijn, en afdwingbaar bij de rechter. Dit kan ertoe leiden dat financiers méér schuldfinanciering beschikbaar stellen, maar ook dat ze bereid zijn om tegen gunstigere voorwaarden leningen te verstrekken. Denk hierbij aan lagere rentes, langere looptijden of lagere onderpandseisen. Die gunstigere leenvoorwaarden kunnen er dan weer toe leiden dat de vraag naar kredietfinanciering stijgt. Op basis van de aanbodsijde-theorieën kunnen we dus verwachten dat zowel de hoeveelheid kredietfinanciering in de economie als de schuldratio van bedrijven zal stijgen bij sterkere crediteursrechten.

De empirische literatuur laat zien dat het kanaal via de aanbodsijde zeer relevant is voor kredietverlening/financiering van bedrijven: sterkere crediteursrechten lijken te leiden tot een stijging in de totale hoeveelheid schuldfinanciering en soepelere leenvoorwaarden. Landenvergelijkingen laten zien dat in landen met sterkere crediteursrechten de kredietmarkten groter zijn (La Porta et al., 1997; Djankov et al., 2007).

Een andere aanwijzing dat sterkere crediteursrechten leiden tot een stijging in het aanbod van financiering is dat buitenlandse banken vaker participeren in leningen wanneer crediteursrechten sterker zijn (Qian en Strahan, 2007; Haselmann et al., 2010). Ook is er bewijs voor gunstigere leenvoorwaarden wanneer crediteursrechten sterker worden: leningen worden verstrekt tegen lagere rentes (Qian en Strahan, 2007; Bae en Goyal, 2009; Araujo et al., 2012; Rodano et al., 2016), met langere looptijden (Giannetti, 2003; Qian en Strahan, 2007; Fan et al., 2012), en tegen minder onderpand (Davydenko en Franks, 2008). Er zijn ook studies die laten zien dat sterkere crediteursrechten leiden tot hogere schuldratio's op de balansen van bedrijven (Giannetti, 2003; Haselmann et al., 2010; Araujo et al., 2012).

Minder vraag naar schuldfinanciering

Anderzijds kan je op basis van de vraagzijde-theorie voorspellen dat een versterking van crediteursrechten juist leidt tot een afname in de vraag naar schuldfinanciering. Ondernemers willen vermijden dat zij zeggenschap verliezen wanneer het bedrijf in financieel zwaar weer komt. In dat geval zullen zij juist streven naar een lagere schuldratio op hun balans (Acharya et al., 2011). Er zijn ook empirische studies die het belang van dit kanaal aantonen: wanneer de crediteursrechten sterker worden, en dan voornamelijk die-

genen die gaan over de zeggenschap over het bedrijf, zijn de schuldratio's op bedrijvenbalansen lager (Acharya et al., 2011; Cho et al., 2014).

Netto effect sterkere crediteursrechten

Op macroniveau lijkt het aanboneffect de overhand te hebben: kredietmarkten zijn groter en leenvoorwaarden zijn gunstiger in landen waar crediteursrechten sterker zijn. Op het niveau van bedrijven is het effect van crediteursrechten minder eenduidig. Sommige studies laten zien dat het aanboneffect de doorslag geeft en dat schuldratio's hoger zijn, maar andere vinden dat het vraageffect de doorslag geeft en schuldratio's van bedrijven juist lager zijn.

Wat precies achter die verschillende uitkomsten zit, moet nog verder onderzocht worden. Wellicht spelen institutionele factoren een rol, zoals de efficiëntie van faillissementsprocedures en de beschikbaarheid van informatie over de kredietwaardigheid van bedrijven. Maar de verklaring kan ook buiten faillissementsprocedures liggen.

Wat ook niet duidelijk wordt uit de literatuur is of een verandering in het aanbod van of de vraag naar schuldfinanciering ook nog ten koste gaat van de eigen-vermogenfinanciering, of dat het bij elkaar optelt. Omdat een van de doelen van het voltooien van de kapitaalmarktunie is om ook te zorgen voor meer eigen-vermogenfinanciering, is het van belang om ook hiernaar meer onderzoek te doen.

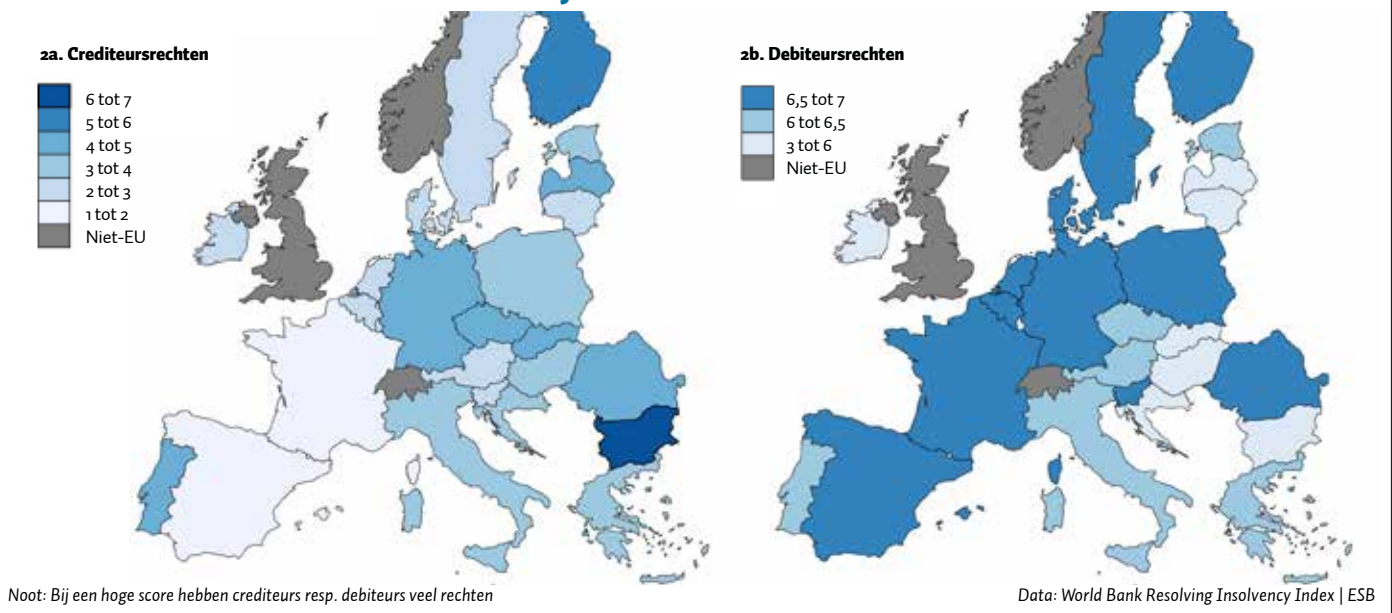
Rechten van crediteuren en debiteuren in de EU

Om specifiek naar de crediteursrechten in Europa te kijken, is een herschikking van de *World Bank Resolving Insolvency Index* nodig. De score op de index zegt namelijk niet direct iets over hoe sterk de rechten en plichten van crediteuren en debiteuren in een land zijn, maar wel hoe goed de afruil tussen de verschillende doelen is gelukt.

De zestien vragen van de index kunnen we indelen in rechten voor crediteuren en rechten voor debiteuren. Dit resulteert in twee scores: één voor rechten van crediteuren

Rechten van crediteuren en debiteuren tijdens faillissement

FIGUUR 2

gedurende de faillissementsprocedure (figuur 2a), en één voor de rechten van debiteuren (figuur 2b). Rechten voor crediteuren gaan bijvoorbeeld over hun stemrecht aangaande een eventueel herstructureringsplan, of zij zelf een curator aan mogen stellen, en of zij het recht hebben om een faillissement aan te vragen. Een belangrijke kanttekening hierbij is dat twee van de belangrijkste crediteursrechten – regels over de volgorde van crediteuren (prioriteit) en de over mogelijkheid voor crediteuren om hun onderpand uit de boedel te halen – niet in deze index zijn opgenomen. Rechten van debiteuren gaan over hun recht om essentiële contracten uit te blijven voeren, om oneerlijke of ondergevalueerde contracten die vlak voor een faillissement zijn gesloten terug te draaien, en om gedurende de procedure nog financiering aan te trekken.

In figuur 2 is te zien dat sterke crediteursrechten en sterke debiteursrechten elkaar niet per se uit hoeven te sluiten. Zo geeft Finland veel rechten aan zowel crediteuren als debiteuren. Verder zien we dat er in Nederland, en in veel andere EU-landen, volgens deze index debiteuren nog veel invloed hebben over het bedrijf tijdens de faillissementsprocedures.

Op basis van de literatuur zou je verwachten dat landen met sterke crediteursrechten, in elk geval op macro-niveau, meer kredietverlening zien. Echter wat dit in individuele landen betekent voor de kredietverlening is moeilijk te voorspellen. Bovendien is er nog niet onderzocht wat er gebeurt als zowel rechten van crediteuren en debiteuren sterk zijn – én zijn er uiteraard meer factoren dan alléén de letter van de wet van belang.

Conclusie

De grote verschillen in de inrichting van het insolventierecht tussen EU-landen impliceren dat harmonisatie flinke aanpassingen in sommige lidstaten gaat vragen. Deze aanpassingen zullen invloed hebben op het aanbod van en de vraag naar schuldfinanciering in die landen. Dat kan zowel negatief als positief uitpakken voor de financieringsmogelijkheden voor bedrijven. Een doordachte inrichting van het Europese insol-

ventierecht, zou kunnen bijdragen aan de doelen van de kapitaalmarktunie – harmonisatie van het recht is dus niet alleen een middel om de financiering de grenzen over te krijgen.

Literatuur

- Acharya, V.V., R.K. Sundaram en K. John (2011) Cross-country variations in capital structures: the role of bankruptcy codes. *Journal of Financial Intermediation*, 20(1), 25–54.
- Aghion, P. en P. Bolton (1992) An incomplete contracts approach to financial contracting. *The Review of Economic Studies*, 59(3), 473–494.
- Araujo, A.P., R.V.X. Ferreira en B. Funchal (2012) The Brazilian bankruptcy law experience. *Journal of Corporate Finance*, 18(4), 994–1004.
- Bae, K.-H. en V.K. Goyal (2009) Creditor rights, enforcement, and bank loans. *The Journal of Finance*, 64(2), 823–860.
- Bhatia, A.V., S. Mitra, A. Weber et al. (2019) *A Capital Market Union for Europe*. IMF Staff Discussion Note, SDN/19/07.
- Cho, S.-S., S. El Ghoul, O. Guedhami en J. Suh (2014) Creditor rights and capital structure: evidence from international data. *Journal of Corporate Finance*, 25, 40–60.
- Davydenko, S.A. en J.R. Franks (2008) Do bankruptcy codes matter? A study of defaults in France, Germany, and the U.K. *The Journal of Finance*, 63(2), 565–608.
- Djankov, S., O. Hart, C. McLiesh en A. Shleifer (2008) Debt enforcement around the world. *Journal of Political Economy*, 116(6), 1105–1149.
- Djankov, S., C. McLiesh en A. Schleifer (2007) Private credit in 129 countries. *Journal of Financial Economics*, 84(2), 299–329.
- Fan, J.P.H., S. Titman en G. Twite (2012) An international comparison of capital structure and debt maturity choices. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 47(1), 23–56.
- Giannetti, M. (2003) Do better institutions mitigate agency problems? Evidence from corporate finance choices. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 38(1), 185–212.
- Hart, O. (2000) *Different approaches to bankruptcy*. NBER Working Paper, 7921.
- Hart, O. en J. Moore (1994) A theory of debt based on the inalienability of human capital. *The Quarterly Journal of Economics*, 109(4), 841–879.
- Hart, O. en J. Moore (1998) Default and renegotiation: a dynamic model of debt. *The Quarterly Journal of Economics*, 113(1), 1–41.
- Haselmann, R., K. Pistor en V. Vig (2010) How law affects lending. *The Review of Financial Studies*, 23(2), 549–580.
- La Porta, R., F. Lopez-de-Silanes, A. Schleifer en R.W. Vishny (1997) Legal determinants of external finance. *The Journal of Finance*, 52(3), 1131–1150.
- Qian, J. en P.E. Strahan (2007) How laws and institutions shape financial contracts: the case of bank loans. *The Journal of Finance*, 62(6), 2803–2834.
- Rodano, G., N. Serrano-Velarde en E. Tarantino (2016) Bankruptcy law and bank financing. *Journal of Financial Economics*, 120(2), 363–382.
- Townsend, R.M. (1979) Optimal contracts and competitive markets with costly state verification. *Journal of Economic Theory*, 21(2), 265–293.
- Wereldbank (2020) *Doing Business*. Rapport World Bank, te vinden op www.doingbusiness.org.

Ziekenhuiskeuze van patiënten draagt weinig bij aan doelmatiger zorg

Zorgverzekeraars maken met ziekenhuizen afspraken over prijs en kwaliteit. Dat bevordert de doelmatigheid van de zorg als verzekerden vervolgens ook kiezen voor het door de verzekeraar aanbevolen ziekenhuis. Maar in hoeverre houden patiënten bij hun ziekenhuiskeuze in de praktijk rekening met kwaliteit?

IN HET KORT

- Bij de keuze voor een ziekenhuis is de nabijheid van zorg voor patiënten de belangrijkste factor.
- Kwaliteit is van ondergeschikt belang. Hiervoor reizen patiënten niet meer dan een paar minuten extra.
- De overheid kan verzekeraars mogelijkheden geven om te sturen op ziekenhuiskeuze met een financiële stimulans voor patiënten.

WOUTER VERMEULEN

Clusterhoofd Zorg en Sociale Zekerheid bij SEO Economisch Onderzoek

WILLIAM LUITEN

Onderzoeker bij SEO Economisch Onderzoek

FRANCINE BUREMA

Onderzoeker bij Atlas Research

MAARTEN LINDEBOOM

Hoogleraar aan de Vrije Universiteit

Dit onderzoek is mogelijk gemaakt met een subsidie van het Innovatiefonds Zorgverzekeraars.

De zorg legt een steeds groter beslag op ons inkomen en op onze beroepsbevolking. Het is de vraag of deze groei op de lange termijn houdbaar is (WRR, 2021). De coalitiepartners hebben afgesproken om structureel vijf miljard euro op de zorg te bezuinigen. Tegelijkertijd doet niemand graag concessies aan kwaliteit en toegankelijkheid. Doelmatigheid is daarom belangrijker dan ooit.

Zorgverzekeraars hebben in ons stelsel een belangrijke rol bij het bevorderen van de doelmatigheid. Zij sluiten contracten met aanbieders, en maken daarbij afspraken over prijs en kwaliteit – in het bijzonder geldt dit voor ziekenhuizen. Als er meer patiënten komen naar ziekenhuizen waarmee verzekeraars goede afspraken hebben kunnen maken over prijs en kwaliteit, dan is de bijdrage van deze afspraken aan doelmatige zorg groter.

De sturingsmogelijkheden van zorgverzekeraars bij ziekenhuiskeuze door patiënten is beperkt. Ze kunnen hun verzekerden financieel stimuleren om voor een gecontracteerd ziekenhuis te kiezen door de vergoeding van niet-gecontracteerde zorg te beperken. Het verschil tussen gecontracteerde en niet-gecontracteerde zorg mag echter niet zo groot worden dat er daardoor feitelijk een 'hinderpaal' ontstaat voor patiënten om naar een niet-gecontracteerd ziekenhuis te gaan. Daarnaast mogen verzekeraars bepalen dat verzekerden geen eigen risico hoeven te betalen over de zorg in ziekenhuizen met wie ze speciale afspra-

ken hebben gemaakt. In de huidige praktijk is dit financiële voordeel echter te gering, of te onduidelijk en onzeker, om veel effect te hebben, mede omdat een aanzienlijk deel van de patiënten hun eigen risico toch al volmaakt (Van der Geest en Varkevisser, 2018).

In dit artikel (gebaseerd op Vermeulen et al. (2022)) onderzoeken we op basis van welke factoren patiënten hun ziekenhuiskeuze bepalen, en in hoeverre ze daarbij rekening houden met kwaliteit. Als meer patiënten bij de keuze voor een ziekenhuis rekening houden met kwaliteit, dan dragen de afspraken die ziekenhuizen en verzekeraars hierover maken meer bij aan de doelmatigheid van zorg.

Belang van nabijheid en kwaliteit

Uit bestaand onderzoek blijkt nabijheid een belangrijke determinant van de ziekenhuiskeuze. Lippi Bruni et al. (2021) vinden dat patiënten in Italië gemiddeld minder dan twintig kilometer reizen naar het ziekenhuis waar ze een dotterbehandeling ondergaan. In onderzoek naar kraamzorg in Duitsland vinden Avdic et al. (2019) een gemiddelde afstand van elf kilometer, ofwel veertien minuten reistijd. In een onderzoek naar heupvervanging in Engeland vinden Gutacker et al. (2016) een gemiddelde afstand van vijftien kilometer. Varkevisser et al. (2012) vinden dat mensen in Nederland gemiddeld 22 minuten reizen voor een dotterbehandeling.

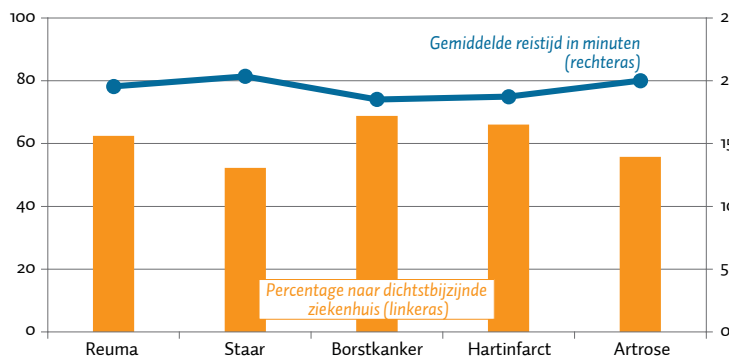
Naast nabijheid speelt kwaliteit ook een rol, al gebruikt elk onderzoek hiervoor zijn eigen indicatoren. Lippi Bruni et al. (2021) vinden bijvoorbeeld dat patiënten gemiddeld bereid zijn om ongeveer 1,4 kilometer extra te reizen voor een week kortere wachttijd. Avdic et al. (2019) laten zien dat patiënten bij een verbetering in klinische en patiënt-gerapporteerde uitkomsten met één standaarddeviatie bereid zijn om 0,1 tot 2,7 kilometer extra te reizen. Gutacker et al. (2016) vinden dat een toename van de gezondheidswinst met één standaarddeviatie kan leiden tot tien procent aan extra patiënten. Varkevisser et al. (2012) laten zien dat patiënten vaker kiezen voor ziekenhuizen met een goede reputatie en lage heropnamecijfers.

Uit onderzoek op basis van enquêtes komen andere factoren sterker naar voren, zoals het advies van de huisarts (De Cruppé en Geraedts, 2017; Victoor et al., 2012). Het belang van de rol van de huisarts blijkt ook uit een keuze-experiment van Van Velzen et al. (2021). Dit laat zien dat een financiële stimulans de kans vergroot dat mensen kie-

Percentage patiënten dat het dichtstbijzijnde ziekenhuis bezoekt en gemiddelde reistijd

FIGUUR 1

Data: gegevensbestand van een grote zorgverzekeraar | ESB

Regressieresultaten: Extra reistijd (in minuten) die mensen overhebben voor betere kwaliteit van zorg

TABEL 1

	Reuma	Staar	Borstkanker	Artrose
Wachttijd (1 sd langer)	0,1	-2,3***	-0,1	-0,4***
Sterfte (1 sd hoger)	-0,2		0	
Medische uitkomsten (1 sd beter)		-0,5***	0,7***	1,1***
Indruk huisarts (1 sd beter)	0,7***	1,5***	0,7***	0,7***

sd is standaarddeviatie, *** Significant op eenprocentniveau.

Data: gegevensbestand van een grote zorgverzekeraar en Mediquest | ESB

zen voor het voorkeursziekenhuis van de verzekeraar, maar dat een ander advies van de huisarts dit effect verzwakt. Hetzelfde geldt voor positieve patiëntervaringen bij een ander ziekenhuis.

Empirische analyse

Ons onderzoek brengt de determinanten van de ziekenhuiskeuze in kaart voor een aantal aandoeningen, die verschillen in kenmerken, zoals het chronische karakter en de mate waarin de behandeling van tevoren in te plannen is. We maken gebruik van een gegevensbestand van een grote

zorgverzekeraar, dat informatie bevat over gedeclareerde zorg op patiëntniveau. Het gaat per aandoening om enkele duizenden (reuma) tot bijna 50.000 observaties (staar). De verzekeraar heeft voor behandelingen van de onderzochte aandoeningen contracten afgesloten met alle ziekenhuizen. Het onderzoek koppelt de declaratiegegevens aan informatie over de kwaliteit van ziekenhuizen, reisafstanden en persoonskenmerken. De kwaliteitsinformatie is afkomstig van Mediquest en de persoonskenmerken van het Centraal Bureau voor de Statistiek. De reistijdenmatrix op het niveau van viercijferige postcodegebieden is ontwikkeld voor het programma 'Nederland van Boven' met software van Geodms.

Onze resultaten zijn gebaseerd op een *mixed logit*-model, dat naast de reisafstand in minuten en kwaliteitskenmerken ook rekening houdt met de gemiddelde kosten van een behandeling, en met een indicator die aangeeft of het gaat om een academisch ziekenhuis. Het model verklaart de keuze van een patiënt uit de kenmerken van het ziekenhuis waar hij of zij voor kiest, en uit de kenmerken van de relevante alternatieven. Hoe meer alternatieven in de buurt en hoe aantrekkelijker deze ziekenhuizen zijn, hoe kleiner de kans is dat de patiënt voor dat ene ziekenhuis kiest. In overeenstemming met eerder onderzoek blijven patiënten die verder dan drie kwartier reizen in dit onderzoek buiten beschouwing.

Kwaliteit heeft een beperkte invloed

Nabijheid blijkt als de belangrijkste determinant van ziekenhuiskeuze naar voren te komen. Meer dan de helft van alle patiënten gaat naar het dichtstbijzijnde ziekenhuis en gemiddeld zijn mensen zo'n twintig minuten onderweg, in lijn met eerder onderzoek.

Figuur 1 laat zien dat het belang van nabijheid wel verschilt wat betreft diverse aandoeningen. Voor staar en heup- en knieartrose zijn mensen bereid om verder te reizen. Deze ingrepen zijn goed in te plannen, en mensen hoeven er doorgaans niet voor terug te komen. Behandelingen van borstkanker en reuma vergen wel regelmatige bezoeken, en mensen kiezen hiervoor dan ook vaker het dichtst-

bijzjnde ziekenhuis. Ook in geval van een hartinfarct is nabijheid belangrijk, al zal het hierbij vaak niet gaan om een keuze van de patiënt zelf. Het ambulancepersoneel bepaalt dan waar iemand heen gaat, indien mogelijk in overleg met de huisarts. Uit het onderzoek blijkt verder de bereidheid om voor zorg te reizen niet voor iedereen hetzelfde te zijn. Jongeren en hoogopgeleiden kiezen vaker voor een ziekenhuis verder weg. In figuur 1 is dit niet zichtbaar.

We onderscheiden vier dimensies van kwaliteit, namelijk wachttijd, sterfte, een indicator die is samengesteld op basis van medische uitkomsten, en een indicator gebaseerd op de indruk van huisartsen. Deze indicatoren sluiten goed aan bij eerder onderzoek. De samengestelde indicator voor medische uitkomsten maakt gebruik van bestaande indicatoren, afkomstig van kwaliteitsregistraties van het Zorginstituut en de Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd, waarbij de weging gebaseerd is op *expert opinion*. De indruk van huisartsen is gebaseerd op een uitvraag, waarbij huisartsen een vragenlijst invullen over ziekenhuizen waar ze het vaakst naar verwijzen.

Voor betere kwaliteit reizen patiënten hoogstens een paar minuten extra. Tabel 1 laat zien hoeveel minuten ze extra willen reizen voor een toename in kwaliteit van één standaarddeviatie. Deze toename is ruwweg het verschil tussen een ziekenhuis met een gemiddelde score en een ziekenhuis dat hoger scoort dan 85 procent van alle andere ziekenhuizen. Medische uitkomsten en de indruk van huisartsen blijken het belangrijkste. Medische uitkomsten spelen een rol bij borstkanker en heup- en knieartrose. De indruk van de huisarts speelt ook een rol bij reuma en staar. Vooral bij staar lijken mensen verder te willen reizen voor een kortere wachttijd, en in mindere mate geldt dit ook voor heup- en knieartrose. Uit het onderzoek blijkt niet dat de dimensie sterfte een belangrijke rol speelt.

Omdat mensen niet veel verder willen reizen voor betere kwaliteit, is het aantal patiënten dat een ziekenhuis bezoekt hier ook niet erg gevoelig voor. Een ziekenhuis dat de kwaliteit op een bepaalde indicator vanaf een gemiddelde waarde verhoogt met één standaarddeviatie, ziet het aantal patiënten met hooguit tien à twintig procent toenemen. Deze gevoeligheid verschilt voor de diverse medische aandoeningen, kwaliteitsindicatoren en ziekenhuizen.

Betekenis voor beleid

De ziekenhuiskeuze van patiënten op basis van kwaliteit blijkt in het huidige stelsel dus weinig bij te dragen aan doelmatiger zorg. Zorgverzekeraars kunnen namelijk wel goede afspraken met een ziekenhuis maken over de kwaliteit van de zorg, maar naar verwachting leidt dat niet tot veel extra patiënten. Een kwaliteitsverbetering van een gemiddelde kwaliteit naar de beste vijftien procent van presterende ziekenhuizen is fors, en zelfs deze stap levert naar schatting hoogstens tien tot twintig procent extra patiënten op. Uit een evaluatie van twee grootschalige veranderprogramma's die het Beatrixziekenhuis en Bernhoven met verzekeraars CZ en VGZ hebben ingevoerd, bleek er überhaupt geen duidelijke toename in kwaliteit (CPB, IQ Healthcare en NZa, 2020). Een ziekenhuis waar de zorg achteruit gaat, zal daar wat betreft het aantal patiënten dus ook niet veel van merken.

De manier waarop aan patiënten informatie over ziekenhuizen wordt aangeboden, biedt handvatten om de rol van kwaliteit in het keuzeproces te vergroten. Medische uitkomsten zijn voor een leek moeilijk te interpreteren, en bovendien is er voor de meeste aandoeningen een groot aantal verschillende maatstaven beschikbaar. Lang niet iedereen maakt gebruik van dit soort informatie (Damman et al., 2009; Faber et al., 2009). Er is daarom al veel geïnvesteerd in toegankelijke keuzehulpen op internet, zoals de Zorgkaart Nederland van Patiëntenfederatie Nederland. Een ander initiatief is ZorgRank, een algoritme dat een persoonlijk advies geeft waarmee een patiënt samen met de huisarts een keuze kan maken voor een ziekenhuis. De huisarts kan medische informatie immers beter duiden en is voor patiënten een vertrouwde partij.

Daarnaast kan de overheid verzekeraars meer mogelijkheden geven om met een financiële stimulans voor patiënten te sturen op ziekenhuiskeuze, zoals bijvoorbeeld de vaste eigen betaling uit het keuze-experiment van Van Velzen et al. (2022). Een andere beleidsoptie is het verlagen van de verplichte vergoeding voor niet-gecontracteerde zorg. Zo kunnen verzekeraars het bezoek aan een ziekenhuis waar de kwaliteit minder goed is alsnog ontmoedigen, ook al houdt de patiënt daar zelf weinig rekening mee. De keerzijde is wel dat patiënten dan verder moeten reizen, en de grote invloed van nabijheid op de ziekenhuiskeuze onderstreept dat ze dit belangrijk vinden.

Literatuur

- Avdic, D., G. Moscelli, A. Pilny en I. Sriubaite (2019) Subjective and objective quality and choice of hospital: evidence from maternal care services in Germany. *Journal of Health Economics*, 68, artikelnr 102229.
- Damman, O.C., M. Hendriks, J. Rademakers et al. (2009) How do healthcare consumers process and evaluate comparative healthcare information? A qualitative study using cognitive interviews. *BMC Public Health*, 9, artikelnr 423.
- CPB, IQ Healthcare en NZa (2020) *Evaluatie programma's Beatrixziekenhuis en Bernhoven*. CPB Policy Brief, juni.
- De Cruppé, W. en M. Geraedts (2017) Hospital choice in Germany from the patient's perspective: a cross-sectional study. *BMC Health Services Research*, 17, artikelnr 720.
- Faber, M., M. Bosch, H. Wollersheim et al. (2009) Public reporting in health care: how do consumers use quality-of-care information? A systematic review. *Medical Care*, 47(1), 1–8.
- Geest, S.A. van der, en M. Varkevisser (2018) Patient responsiveness to a differential deductible: empirical results from The Netherlands. *The European Journal of Health Economics*, 20(4), 513–524.
- Gutacker, N., L. Siciliani, G. Moscelli en H. Gravelle (2016) Choice of hospital: which type of quality matters? *Journal of Health Economics*, 50, 230–246.
- Lippi Bruni, M., C. Ugolini en R. Verzulli (2021) Should I wait or should I go? Travelling versus waiting for better healthcare. *Regional Science and Urban Economics*, 89, artikelnr 103697.
- Varkevisser, M., S.A. van der Geest en F.T. Schut, F.T. (2012) Do patients choose hospitals with high quality ratings? Empirical evidence from the market for angioplasty in the Netherlands. *Journal of Health Economics*, 31(2), 371–378.
- Velzen, N. van, S. van der Geest en M. Varkevisser (2021) Ziekenhuiskeuze kan niet volledig worden gestuurd via financiële prikkel. *ESB*, 107(4806), 86–88.
- Vermeulen, W., W. Luiten, F. Burema et al. (2022) *Voor welk ziekenhuis kiezen patiënten? De rol van nabijheid, kwaliteit en de huisarts*. SEO Economisch Onderzoek en Atlas Research.
- Victoor, A., D.M.J. Delnoij, R.D. Friele en J.J.D.J.M. Rademakers (2012) Determinants of patient choice of healthcare providers: a scoping review. *BMC Health Services Research*, 12, artikelnr 272.
- WRR (2021) *Kiezen voor houdbare zorg: mensen, middelen en maatschappelijk draagvlak*. WRR Rapport, 104.

Ontwikkelingssamenwerking leidt niet tot meer, maar tot minder emigratie

Het Nederlandse migratie- en ontwikkelingsbeleid stond onlangs ter discussie door de bevinding dat economische steun aan ontwikkelingslanden aanvankelijk tot meer emigratie zou leiden. Nieuw empirisch onderzoek laat echter zien dat het stimuleren van economische ontwikkeling in deze landen juist samengaat met het terugdringen van emigratie.

IN HET KORT

- Eerdere studies naar het effect van inkomensgroei in herkomstlanden op emigratie kennen methodologische beperkingen.
- Door paneldata voor specifieke landen te gebruiken kan dit effect beter worden geïdentificeerd.
- Economische ontwikkeling blijkt dan tot een continue afname van emigratiestromen te leiden.

NAOMI LEEFMANS

Onderzoeker en docent aan de Universiteit van Amsterdam

TOBIAS VERVLIET

Onderzoeker bij SEO Economisch Onderzoek

NIENKE OOMES

Hoofd Internationale Economie bij SEO

Dit artikel bouwt voort op Berthiaume, Leefmans, Oomes et al. (2021). Figuur 4 is tot stand gekomen in samenwerking met Franc Klaassen.

Volgens data van de Verenigde Naties was het aantal internationale migranten in 2020 gelijk aan 281 miljoen, ofwel 3,6 procent van de wereldbevolking (UN DESA, 2020).

Er bestaan twee tegenstrijdige theorieën wat betreft de relatie tussen deze emigratiestromen en economische ontwikkeling in de landen van herkomst. De klassieke theorie is dat emigratie het resultaat is van achterblijvende economische ontwikkeling in de herkomstlanden, waardoor mensen gaan emigreren, op zoek naar een hoger loon en inkomen (Ravenstein, 1885). Binnen deze theorie past een veelgebruikt argument voor het financieren van ontwikkelingsprogramma's, namelijk dat het verkleinen van inkomensverschillen tussen landen de emigratieprikkel doet afnemen. Ook het Nederlandse en het Europese migratie- en ontwikkelingsbeleid zijn (deels) op deze beleidsgedachte gestoeld (IOB, 2018).

Een tweede, hiermee concurrerende theorie die de laatste jaren steeds meer aan terrein wint, voorspelt dat emigratie in eerste instantie niet zal dalen, maar juist zal stijgen met economische ontwikkeling in de herkomstlanden. Dit komt onder meer doordat economische ontwikkeling mensen meer financiële mogelijkheden biedt om te emigreren, en het onderwijsniveau verhoogt waardoor het aantal potentiële bestemmingen stijgt. Daarnaast trekt de toenemende diaspora op haar beurt weer nieuwe migran-

ten aan (De Haas, 2010). Pas als een zeker omslagpunt is bereikt in economische ontwikkeling, zal volgens deze theorie emigratie gaan dalen. De verwachte baten van emigratie wegen dan niet langer op tegen de kosten ervan, onder andere door betere perspectieven in het land van herkomst. De relatie tussen economische ontwikkeling en emigratie vertoont volgens deze theorie – ook wel de migratietransitie-hypothese genoemd (Zelinsky, 1971) – dus een omgekeerde U-vorm. Figuur 1 laat het verschil in trends volgens beide theorieën zien.

Op basis van vermeend bewijs voor de migratietransitie-hypothese (De Haas, 2010; Dietz en De Haas, 2018; Clemens, 2014; Dao et al., 2018), bekritisieren Dietz en De Haas (2018) de Nederlandse beleidsgedachte om, via internationale samenwerking, irreguliere migratie in te dammen (IOB, 2018) – juist vanwege de, volgens deze hypothese, verwachte initiële stijging van emigratie in geval van economische ontwikkeling.

Dit artikel bespreekt de methodologische beperkingen van deze eerdere onderzoeken, en laat vervolgens zien hoe Berthiaume et al. (2021) deze beperkingen ondervangt door te focussen op een subsample van landen die daadwerkelijk de transitie hebben gemaakt van laag-inkomensland naar midden-inkomensland. Voor deze herkomstlanden vinden zij een continue daling van emigratie met economische ontwikkeling.

Methodologische beperkingen eerdere studies

De meeste studies met vermeend bewijs voor de migratietransitie-hypothese zijn gebaseerd op cross-sectie-data, waarbij in één bepaalde periode de emigratievoeten van landen in verschillende inkomenscategorieën met elkaar worden vergeleken. Bij dit soort van cross-sectie-analyses wordt er inderdaad altijd een omgekeerde-U-relatie gevonden, omdat de midden-inkomenslanden een gemiddeld hogere emigratie ervaren dan de lage- en hoog-inkomenslanden.

Dit betekent echter niet dat deze omgekeerde-U-relatie ook geldt voor elk individueel land over de tijd, zoals de migratietransitie-hypothese voorspelt. Figuur 2 illustreert dit, en toont emigratie in drie perioden voor een laag-, midden- en hoog-inkomensland. In deze figuur wordt er in iedere cross-sectie een omgekeerde-U-relatie gevonden (wat lijkt te duiden op de migratietransitie-hypothese), terwijl voor elk land de emigratie daalt als het inkomen

per hoofd stijgt (conform de klassieke theorie). Cross-section-analyses zijn dus ongeschikt als bewijsvoering voor de migratietransitie-hypothese, waarvoor immers de tijdsdimensie cruciaal is.

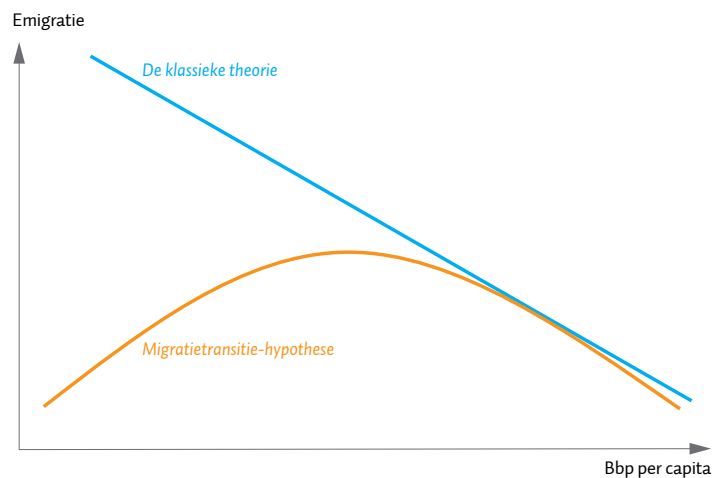
Paneldata zijn noodzakelijk voor het toetsen van de migratietransitie-hypothese, omdat ze de tijdsdimensie incorporeren. Daarnaast is het met paneldata mogelijk om te corrigeren voor omitted variables, die gecorreleerd zijn met de onafhankelijke inkomensvariabele en die de afhankelijke emigratievariabele deels verklaren. Indien echter omitted variables bijdragen aan de hogere emigratievoet van midden-inkomenslanden, dan kan niet volledig corrigeren voor deze omitted variables leiden tot het vinden van onterecht ‘bewijs’ voor een omgekeerde-U-relatie.

Een manier om te corrigeren voor omitted variables is door in het model gebruik te maken van verschillende soorten fixed effects. Als de hogere emigratievoeten van midden-inkomenslanden het gevolg zijn van een constante omitted variable, dan kan hiervoor worden gecorrigeerd met een fixed effect voor ieder herkomstland (een i-FE). Een voorbeeld van een constante omitted variable is de aanwezigheid in de categorie midden-inkomenslanden van relatief veel kleine (ei)landen die gemiddeld een hogere emigratievoet hebben en zo zorgen voor een constante verhoging van emigratie in deze landen-categorie. Figuur 3a illustreert deze situatie, waarbij de werkelijke niet-geobserveerde negatieve relatie tussen emigratie en inkomen per persoon voor midden-inkomenslanden in lichtgrijs is getekend en de pijlen omhoog de constante impact van de omitted variable z tonen. In dit geval volstaat een i-FE om de werkelijke negatieve relatie tussen emigratie en het bruto binnenlands product (bbp) per capita vast te stellen.

Als echter de hogere emigratievoeten van midden-inkomenslanden veroorzaakt worden door een omitted variable die varieert over de tijd (figuur 3b), dan is een i-FE niet toereikend maar is er een it-FE nodig (een fixed effect voor de combinatie van het herkomstland en het jaar) om te corrigeren voor het effect dat deze omitted variable op emigratie heeft. Van een dergelijke omitted variable die over de tijd varieert, is er bijvoorbeeld sprake indien initieel de emigratie vanuit de kleine (ei)landen in de midden-inkomenscategorie gestegen is door dalende transportkosten tot een bepaald jaar, waarna dit effect weer daalt, bijvoorbeeld door een restrictiever toegangsbeleid in veel bestemmingslanden in recente jaren. Hiervoor corrigeren middels it-fixed effects is echter niet mogelijk omdat dit leidt tot perfecte collineariteit met de variabele waarin we geïnteresseerd zijn, het bbp per inwoner. Het bbp per inwoner varieert immers ook per jaar per herkomstland, waardoor het toevoegen van it-fixed effects ertoe leidt dat het effect van bbp per inwoner op emigratie wegvalt. Daarom worden, in de huidige empirische literatuur over de relatie tussen emigratie en inkomen, deze specifieke it-fixed effects weggelaten. Hierdoor wordt er niet volledig gecorrigeerd voor andere factoren dan inkomen die impact hebben op emigratie, waardoor identificatie van het werkelijke effect van inkomensstijging op emigratie uitblijft. In kader 1 wordt uitgelegd dat het weglaten van it-fixed effects zelfs kan leiden tot het vinden van onterecht ‘bewijs’ voor de migratietransitiehypothese.

Theorieën over de relatie tussen emigratie en economische ontwikkeling in herkomstlanden

FIGUUR 1

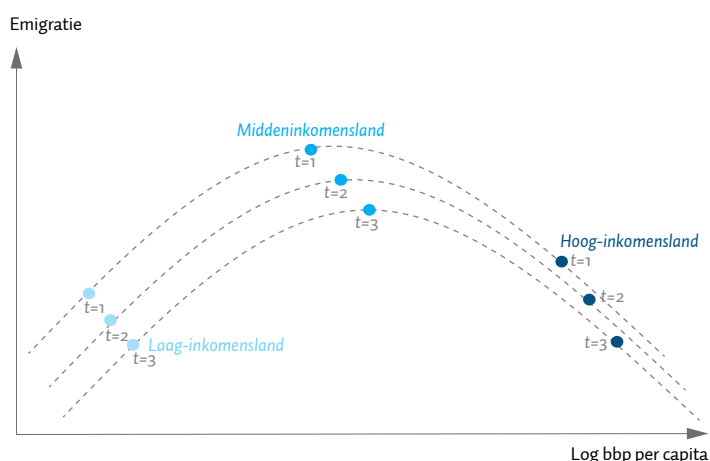

Noot: Het hoogteverschil tussen beide lijnen is hier irrelevant. Het doel van de grafiek is om de verschillen in trends volgens beide theorieën te illustreren.

Bron: Leefmans et al. (2022) | ESB

Een constante daling van emigratie per land kan in cross-section een omgekeerde U-vorm opleveren

FIGUUR 2

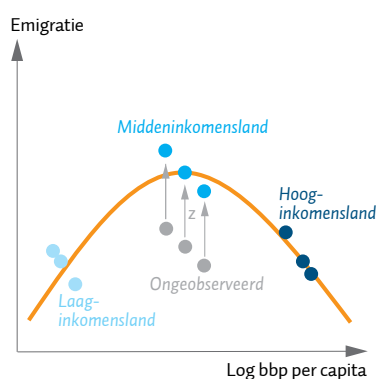

Bron: Leefmans et al. (2022) | ESB

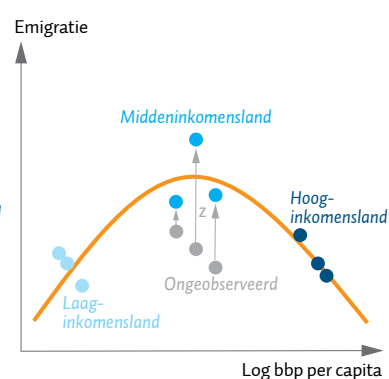
Bij omitted variables die variëren over de tijd zijn fixed effects per herkomstland onvoldoende

FIGUUR 3

3a. Omitted variable z is constant

3b. Omitted variable z varieert over de tijd

Bron: Leefmans et al. (2022) | ESB

Onterecht 'bewijs' voor de migratietransitie-hypothese met uitsluitend i-FE correctie

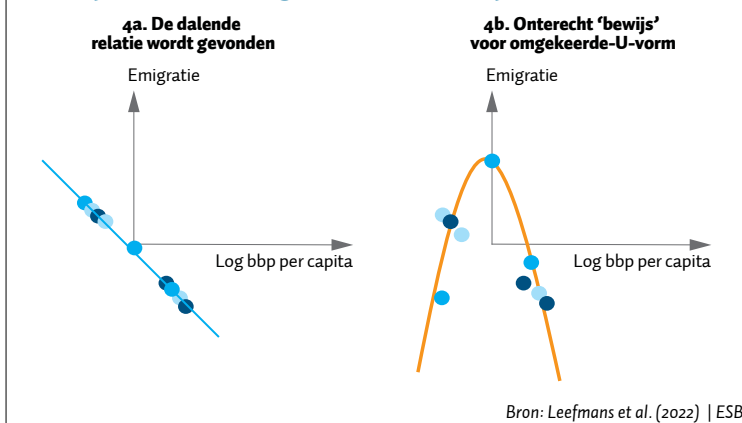
KADER 1

Het weglaten van it-fixed effects en het uitsluitend corrigeren voor i-fixed effects, zoals in de literatuur vaak gebeurt, kan leiden tot het vinden van onterecht 'bewijs' voor de migratietransitiehypothese. De figuren 4a en 4b illustreren dit door de regressielijnen te tonen voor de situaties in respectievelijk de figuren 3a en 3b, na correctie voor uitsluitend i-fixed effects. Figuur 4a toont dat als de hogere emigratievoeten van midden-inkomenslanden het gevolg zijn van een constante omitted variable, zoals in figuur 3a, dat correctie voor i-FE de terechte dalende regressielijn oplevert voor de relatie tussen emigratie en inkomen per capita. Figuur 4b laat echter zien dat als de hogere emigratievoeten van midden-inkomenslanden veroorzaakt worden door een omitted variable die varieert over de tijd, zoals in figuur 3b, dat correctie voor uitsluitend i-FE een omge-

keerde-U-vorm als regressielijn kan opleveren en daarmee onterecht 'bewijs' voor de migratietransitiehypothese. Figuur 3b toont immers dat de werkelijke relatie tussen emigratie en inkomen per capita voor elk land een dalende lijn zou moeten zijn. De correctie voor i-fixed effects in respectievelijk figuur 4a en 4b vindt plaats door de gecentreerde waarden te bepalen voor de observaties van elk land in respectievelijk figuur 3a en 3b. Dat wil zeggen: voor elk land zijn voor iedere observatie de deviaties van de gemiddelde waarden van dat land zowel voor emigratie alsook voor log bbp per capita bepaald. Vanwege het gebruik van gecentreerde waarden liggen de resulterende regressielijnen in figuur 4 laag en enigszins naar links ten opzichte van de assen.

Weglaten van it-FE kan leiden tot onterecht 'bewijs' voor de migratietransitiehypothese

FIGUUR 4

Regressieresultaten: Effect op emigratiestroom

TABEL 1

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Ln bbp per capita (t-1)	4,033***	-0,253	0,245	-0,470***	0,230
Ln bbp per capita kwadr. (t-1)	-0,257***		-0,033		-0,046
Ln bevolking	-0,0588	-0,505	-0,522	-0,239	-0,232
Sample	1970-2020 Alle 180 landen	LI to MI ¹	LI to MI	LI to MI excl China, India	LI to MI excl China, India
Observaties	89.490	18.524	18.524	16.423	16.423
Pseudo R ²	0,902	0,935	0,935	0,934	0,934

*** Significant op eenprocentniveau

Noot: Fixed effects per landenpaar en per bestemmingsland-jaar zijn in alle regressies opgenomen

¹ LI en MI staan voor respectievelijk lage- en middeninkomenslanden.

Bron: Leefmans et al. (2022) | ESB

Alternatieve methode en data

Om het probleem te ondervangen dat er door het weglaten van it-fixed effects niet volledig gecorrigeerd wordt voor verschillen tussen landen in de diverse inkomensca-

tegorieën, passen Berthiaume et al. (2021) hun model toe op een subsample van landen die daadwerkelijk de transitie hebben gemaakt van laag-inkomensland naar midden-inkomensland. In dit geval zijn namelijk de lage-inkomenslanden gelijk aan de midden-inkomenslanden, alleen op een ander moment in de tijd, waardoor een eventuele initiële stijging van emigratie met economische ontwikkeling niet verklaard kan worden door verschillen tussen de lage- en midden-inkomenslanden, waarvoor er niet volledig gecorrigeerd is. Indien de omgekeerde U-vorm van de relatie tussen economische ontwikkeling en emigratie voor elk individueel land zou gelden, dan zou óf de initiële emigratiestijging met economische ontwikkeling, óf de gehele omgekeerde U-vorm bij uitstek gevonden moeten worden voor specifiek deze groep van landen die de transitie van laag inkomen naar midden inkomen daadwerkelijk gemaakt hebben.

Daarnaast schatten Berthiaume et al. (2021) hun model voor verschillende subsamples van landen aan de onderkant van de inkomensverdeling, aangezien het verschil tussen beide theorieën vooral hier aanwezig is (figuur 1). Dit zijn bijvoorbeeld uitsluitend alle observaties in de 'linkerhelft' van de inkomensverdeling, of alle landen die qua inkomensniveau nog voor het empirisch gevonden 'omslagpunt' liggen, of uitsluitend de Afrikaanse herkomstlanden. Indien de migratietransitie-hypothese zou kloppen, zou voor deze subsamples een emigratiestijging met economische ontwikkeling of een omgekeerde-U-relatie verwacht worden.

Om het effect te schatten van economische ontwikkeling op bilaterale migratiestromen wordt er gebruik gemaakt van een migratie-versie van het graviteitsmodel (Rojas-Romagosa en Bollen, 2018), waarin de migratiestromen verklaard worden aan de hand van de mate van economische ontwikkeling (gemeten als bbp per inwoner) en van de bevolkingsomvang in het herkomstland. In de regressie is het bbp per inwoner zowel lineair als kwadratisch meegenomen om de omgekeerde U-vorm te kunnen modelleren. Daarnaast fungeren in alle schattingen fixed effects per landenpaar (ij-FE), als controlevariabelen voor alle te observeren en niet te observeren factoren die constant zijn, en die de migratie-beslissing van het ene naar het andere land kunnen beïnvloeden. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de culturele (taal of geschiedenis) en de geografische afstand tussen twee landen. Ook constante factoren die specifiek zijn voor het herkomstland of het bestemmingsland (dus i-FE en j-FE) zitten in deze fixed effects per landenpaar besloten. Tot slot zijn er ook fixed effects opgenomen voor de combinatie van het bestemmingsland en het jaar, om te kunnen corrigeren voor variabelen zoals de nationale regelgeving ten aanzien van immigratie, die per bestemmingsland over de tijd kunnen variëren.

De gebruikte paneldataset bevat bilaterale migratiestromen tussen 180 landen over een periode van vijftig jaar (1970 tot 2020). Dit is de grootste paneldataset die tot nog toe gebruikt is voor het testen van de migratietransitiehypothese. Het gebruik van een dergelijke lange tijdsperiode is belangrijk omdat de omgekeerde U-vorm, indien aanwezig, zich over een lange periode zou voltrekken naarmate de individuele herkomstlanden zich economisch ontwikkelen.

De gebruikte paneldataset is samengesteld uit de *Global Bilateral Databases* van de Wereldbank (Özden et al., 2011), in combinatie met de data van UN DESA (2019).

Resultaten

Tabel 1 toont de regressieresultaten. De resultaten van het model voor de gehele dataset (de complete periode 1970–2020, en alle 180 landen) lijken in eerste instantie in lijn met de migratietransitie-hypothese. De coëfficiënt voor bbp per inwoner lijkt significant positief, en de coëfficiënt voor de kwadratische term voor bbp per inwoner lijkt significant negatief (kolom 1). De relatie tussen bbp en emigratie lijkt dus inderdaad de vorm van een omgekeerde U te hebben. Deze omgekeerde U blijft ook in stand na verschillende robuustheidsanalyses, zoals na het toevoegen van niet-economische migratiefactoren – bijvoorbeeld demografische ontwikkelingen, netwerkeffecten, politieke instabiliteit en natuurrampen (niet in tabel).

Echter, deze resultaten zijn niet betrouwbaar, omdat het weglaten van it-fixed effects vanwege perfecte collineariteit met bbp per inwoner kan hebben geleid tot het onterecht vinden van ‘bewijs’ voor een omgekeerde U.

Als dit probleem wordt ondervangen door het model voor alle 46 landen te testen die de transitie hebben gemaakt van lage-inkomensstatus naar midden-inkomensstatus, dan is er geen bewijs meer voor een initiële emigratiestijging met economische ontwikkeling, noch voor een omgekeerde-U-relatie (kolom 2 en 3). Sterker nog, als China en India buiten beschouwing worden gelaten (omdat deze landen uitbijters zijn in termen van bevolkingsomvang, wat ook in het model een verklarende variabele is) en het model geschat wordt voor de resterende 44 landen, dan blijkt dat met economische ontwikkeling emigratie zelfs significant daalt (kolom 4 en 5). Hiermee wordt de migratietransitie-hypothese verworpen, die voorspelt dat elk individueel land een omgekeerde U-vorm ervaart in de relatie tussen economische ontwikkeling en emigratie.

Onze bevinding dat emigratie met economische ontwikkeling significant daalt blijkt robuust, en geldt voor meerdere geteste subsamples van deze groep van 44 landen. Daarnaast is er voor geen van de schattingen voor de subsamples van landen aan de onderkant van de inkomensverdeling, een stijging gevonden van emigratie met economische ontwikkeling of een omgekeerde-U-relatie. Het empirisch gevonden patroon van de omgekeerde U in de literatuur lijkt dus sterk veroorzaakt door een *cross-country*-patroon, waarvoor er niet volledig gecorrigeerd is. De omgekeerde U-vorm blijkt niet te gelden voor individuele landen in ontwikkeling.

Lessen voor beleid

Onze bevindingen verwerpen de migratietransitie-hypothese dat emigratie uit een gegeven laag-inkomensland eerst toeneemt naarmate het land rijker wordt, om daarna met een verdere stijging van het inkomen weer te dalen. Onze analyse laat zien dat de omgekeerde U-vorm, op basis van paneldata, vooral veroorzaakt lijkt door omitted variables: fundamentele verschillen tussen landen in verschillende inkomenscategorieën, anders dan hun inkomensverschillen, waarvoor niet volledig gecorrigeerd wordt. Voor

landen die in de afgelopen decennia daadwerkelijk zijn ontwikkeld van een lage-inkomensstatus naar een midden-inkomensstatus, is er namelijk geen bewijs voor een omgekeerde U, noch voor een initiële emigratiestijging bij een toenemend inkomen per hoofd van de bevolking.

De bovenstaande nieuwe empirische resultaten leiden tot een nieuwe interpretatie van de relatie tussen economische ontwikkeling en emigratie, die haaks staat op de conclusies uit eerdere (wetenschappelijke) literatuur over dit thema (Dietz en De Haas, 2018; Clemens en Postel, 2018). Ontwikkelingsprogramma's die bijdragen aan inkomensgroei in lage-inkomenslanden leiden volgens de data niet tot meer, maar eerder tot minder emigratie. Hiervoor is een mogelijke verklaring dat deze programma's mensen meer perspectief bieden in herkomstlanden. Dit inzicht ondergraaft de kritiek dat economische ontwikkeling in herkomstlanden zou bijdragen aan het stimuleren van emigratie.

Verder onderzoek blijft nodig om meer inzicht te krijgen in de grondoorzaken van emigratie. Wellicht is de realiteit dat emigratie niet direct en/of uitsluitend via het stimuleren van economische ontwikkeling kan worden beïnvloed. Grondige impact-evaluaties van individuele ontwikkelingsprogramma's zijn daarom een belangrijke basis voor het ontwikkelingsbeleid. Een afweging tussen het stimuleren van economische ontwikkeling via internationale samenwerking en het beheersen van emigratie blijkt echter niet nodig.

Literatuur

- Benček, D. en C. Schneiderheinze (2019) *More development, less emigration to OECD countries: identifying inconsistencies between cross-sectional and time-series estimates of the migration hump*. Kiel Working Paper, 2145. Te vinden op www.ifw-kiel.de.
- Berthiaume, N., N. Leefmans, N. Oomes et al. (2021) *A reappraisal of the migration-development nexus: testing the robustness of the migration transition hypothesis*. Policy Research Working Paper, WPS 9518. World Bank Group. Te vinden op openknowledge.worldbank.org.
- Clemens, M.A. (2014) *Does development reduce migration?* IZA Discussion Paper, 8592.
- Clemens, M.A. en H.M. Postel (2018) *Deterring emigration with foreign aid: an overview of evidence from low-income countries*. *Population and Development Review*, 44(4), 667–693.
- Dao, T.H., F. Docquier, C. Parsons en G. Peri (2018) *Migration and development: dissecting the anatomy of the mobility transition*. *Journal of Development Economics*, 132, 88–101.
- Dietz, T. en H. de Haas (2018) *Wen er maar aan! Migratie en ontwikkeling: een ongemakkelijke boodschap*. Artikel op www.geografie.nl, 15 juni.
- Haas, H. de (2010) *Migration transitions: a theoretical and empirical inquiry into the developmental drivers of international migration*. International Migration Institute Working Paper, 24.
- IOB (2018) *Ontwikkeling en migratie*. IOB Studie, 427. Ministerie van Buitenlandse Zaken, oktober. Te vinden op www.iob-evaluatie.nl.
- Mayda, A.M. (2010) *International migration: a panel data analysis of the determinants of bilateral flows*. *Journal of Population Economics*, 23(4), 1249–1274.
- Özden, Ç., C.R. Parsons, M. Schiff en T.L. Walmsley (2011) *Where on earth is everybody? The evolution of global bilateral migration 1960–2000*. *The World Bank Economic Review*, 25(1), 12–56.
- Ravenstein, E.G. (1885) *The laws of migration*. *Journal of the Statistical Society of London*, 48(2), 167–235.
- Rojas-Romagosa, H. en J. Bollen (2018) *Estimating migration changes from the EU's free movement of people principle*. CPB Discussion Paper, 385.
- UN DESA (2019) *International Migrant Stock 2019*. United Nations database, te vinden op www.un.org.
- UN DESA (2020) *International Migrant Stock 2020*. United Nations database, te vinden op www.un.org.
- Zelinsky, W. (1971) *The hypothesis of the mobility transition*. *Geographical Review*, 61(2), 219–249.

Aflossingsvrije hypotheeken steeds populairder bij starters

Bij Nederlandse banken bedroeg de uitstaande hypotheekschuld van huishoudens per eind vorig jaar 547 miljard euro. Zo'n 44 procent van deze hypotheekschuld is aflossingsvrij, een stuk meer dan in de rest van het eurogebied. Sinds medio vorig jaar kiezen huishoudens voor een steeds groter aflossingsvrij deel in hun nieuwe of verhoogde hypotheek. Vooral onder starters is die stijging prominent.

Het totaal aan hypotheeken met minimaal één nieuw of opgehoogd leningdeel bedroeg 22,7 miljard euro in het vierde kwartaal van 2021.

Bij kredietnemers onder de 36 jaar, die we als starters beschouwen, is het aandeel aflossingsvrij binnen hun nieuwe hypotheekcontracten snel gestegen. Het gemiddelde aandeel bedroeg eind 2021 bijna 9,5 procent, terwijl dat de afgelopen drie jaar rond de zes procent schommelde (figuur).

De aflossingsvrije leningen als percentage van de waarde van de woning stegen eveneens bij deze nieuwe contracten, van gemiddeld 4,3 procent in 2019 naar 6,7 procent in 2021. Daarmee bleven starters ver onder het maximaal toegestane aflossingsvrije deel van vijftig procent.

Dat aflossingsvrije hypotheeken in populariteit toenemen, komt voornamelijk vanwege de historisch lage hypotheekrente, zodat hypotheeken waarop er wordt afgelost minder aantrekkelijk worden.

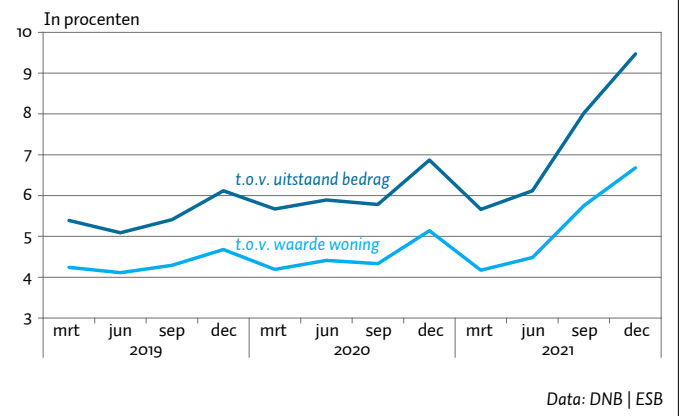
Als we het volledige hypotheekcontract met alle leningdelen afzetten tegen de waarde van het onderpand – de zogenaamde *loan-to-value ratio* – dan zien we een daling naar 80 procent aan het eind van 2021, waar dit de afgelopen jaren gemiddeld 85 procent was. Dat betekent dat, hoewel starters steeds meer aflossingsvrij lenen, ze wel een woning financieren met relatief minder hypotheek. Dat kan komen door de snel gestegen

waarde van de woning van bestaande hypotheekcontracten die worden uitgebreid of doordat kopers meer eigen vermogen inleggen.

Ook bij kredietnemers boven de 35 jaar is het aandeel aflossingsvrij gestegen in de nieuwe hypotheekcontracten, maar dan minder uitgesproken. Wel is het niveau van het aandeel aflossingsvrij in deze groep hoger, namelijk gemiddeld 56 procent. De loan-to-value ratio bij deze groep is met 59 procent echter lager dan die van starters.

• **Dorien de Leeuw en Claudia Bakker** (DNB)

Het gemiddelde aflossingsvrije aandeel bij (deels) nieuwe hypotheeken van starters

Jongeren beginnen vaker met beleggen 'om niet achter te blijven'

Het moment waarop jongeren starten met beleggen wordt vaker dan bij oudere beleggers bepaald door hun gevoel dat veel mensen beleggen en dat zij daarom niet willen achterblijven. Dat blijkt uit de AFM Consumentenmonitor die in augustus 2021 online is gehouden onder 1.104 beleggers.

Het groeiend aantal beleggers kwam de afgelopen tijd veelvuldig in het nieuws. Zo zouden mensen door de coronalockdowns tijd en geld hebben overgehouden, en zijn mensen vanwege de lage spaarrentes op zoek gegaan naar andere manieren om meer rendement te halen uit hun vermogen. Op basis van wat respondenten zelf aangaven in de AFM Consumentenmonitors, schatten we in dat het aantal beleggende huishoudens in 2020 met elf procent is gestegen tot 1,6 miljoen. In 2021 is het aantal beleggende huishoudens nog eens gestegen met twaalf procent tot 1,9 miljoen.

De berichten dat er veel mensen aan het beleggen zijn, kunnen op zich ook een trigger zijn om te gaan beleggen: sommige mensen zijn bang om de boot te missen.

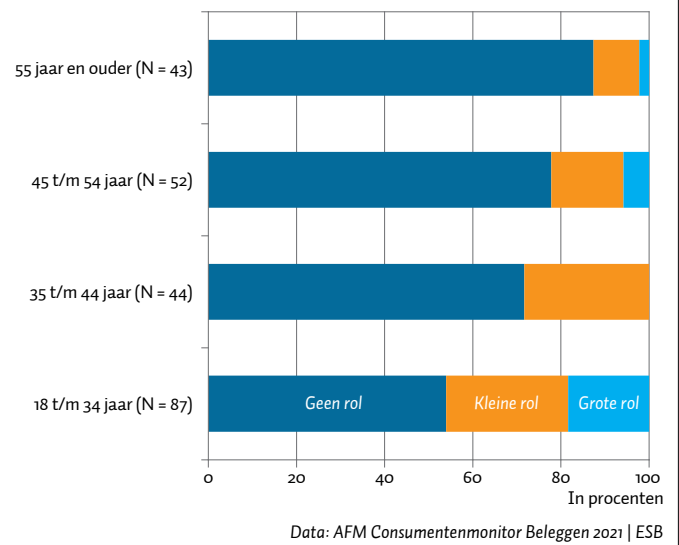
Van de beginnende beleggers tussen de 18 en 34 jaar geeft 46 procent aan dat het niet willen achterblijven bij andere beleggers op een bepaald moment een rol heeft gespeeld bij hun beleggingsstart (figuur). Bij 35- tot 44-jarigen heeft 28 procent dit aangegeven, bij de 45- tot 54-jarigen 22 procent en bij 55-plussers slechts 13 procent. Onder startende beleggers verstaan we beleggers met maximaal twee jaar ervaring.

Bij het nemen van aan- en verkoopbeslissingen is de invloed van anderen ook groter bij jongere zelfstandige beleggers dan bij oudere. Terwijl dertig procent van de jongeren hun aan- en verkoopbeslissingen (mede) baseert

op gesprekken met familie en vrienden, geldt dit voor slechts tien à dertien procent van de zelfstandige beleggers van 35 jaar en ouder.

• **Maaïke Diepstraten** (AFM)

Aandeel respondenten dat mede startte met beleggen omdat 'ik niet wilde achterblijven'

Nieuwkomers scoren beter op bètavakken, ondanks taalachterstand

Het aantal nieuwkomers in Nederland is de afgelopen jaren toegenomen, en met de recente ontwikkelingen in Afghanistan en Oekraïne is de verwachting dat dit verder zal doorzetten. Opvallend is dat de schoolgangers onder hen het in de bètavakken beter doen dan de niet-nieuwkomers, ondanks hun taalachterstand.

De meeste schoolgaande nieuwkomers komen terecht op het vmbo – op dat niveau doet ongeveer tachtig procent van de totale groep nieuwkomers

examen. Eenmaal beland in hun examenjaar, scoren zij zowel voor het schoolexamen als op het centraal examen significant lager op Nederlands dan de niet-nieuwkomers. In de gemengde en theoretische leerweg doen nieuwkomers het 0,4 punt slechter (figuur), en in de basisberoepsgerichte en kaderberoepsgerichte leerweg zelfs respectievelijk 0,7 en 0,8 punt.

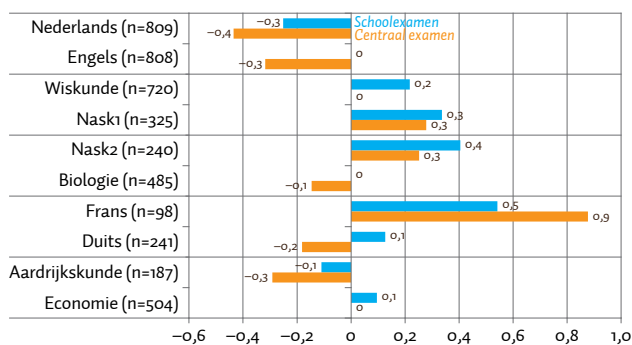
Opvallend is echter dat nieuwkomers juist significant hoger scoren op de examens van de bètavakken, waaronder wiskunde en natuur-/scheikunde (Nask). Dit geldt vooral voor nieuwkomers in de gemengde en theoretische leerweg: zij scoren gemiddeld 0,4 punt hoger op het schoolexamen voor het vak Nask2. We hebben hier geen duidelijke verklaring voor.

Naast de goede score op de bètavakken, valt ook het vak Frans positief op – nieuwkomers in de gemengde en theoretische leerweg scoren bijna een heel punt hoger op het centraal examen Frans. Met name nieuwkomers met een Franstalige of andere Romaanstalige achtergrond scoren hoger, en zij maken een relatief groot deel uit van de kleine groep leerlingen die aan het examen Frans deelneemt.

Opvallend is verder dat de nieuwkomers over de hele linie relatief beter scoren op het schoolexamen dan op het centraal examen. Mede door de relatief slechte score op het centraal examen ligt het slagingspercentage onder nieuwkomers op alle onderwijsniveaus onder dat van de niet-nieuwkomers. Deze uitkomsten komen overeen met de signalen uit het werkveld wat betreft het centraal examen Nederlands. Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap zal daarom gaan experimenteren met een aangepast examen Nederlands voor nieuwkomers.

▪ **Emina van den Berg en Koen van der Ven** (SEO Economisch Onderzoek)

Afwijking cijfers nieuwkomers op examen gemengde en theoretische leerweg vmbo

Noot: Alle examenleerlingen in de schooljaren 2016/2017, 2017/2018 en 2018/2019 zijn meegenomen. De definitie van nieuwkomer is: geen Nederlandse nationaliteit, geen internationaal georiënteerd onderwijs volgend, en een verblijfsduur van maximaal zeven jaar.

Data: CBS | ESB

Weinig gemeenten heffen parkeerbelasting ondanks hoge opbrengst

Veel gemeenten kampen met een krap budget, en moeten mogelijk op zoek naar manieren om hun inkomsten te verhogen. De inkomsten uit een parkeerbelasting zijn potentieel hoog en kunnen vrij besteed worden. Toch heffen lang niet alle gemeenten zo'n parkeerbelasting.

Gemeenten kunnen belasting heffen op het parkeren van een auto of motor op een bepaalde plaats, tijd en wijze. Dit kan gaan om het incidenteel gebruik van een parkeerplek (bijvoorbeeld tijdens het winkelen), en om een regelmatig gebruik van een parkeerplek in een bepaald gebied (parkeervergunning). De opbrengst van de parkeerbelasting gaat naar de algemene middelen, en hoeft dus niet te worden gebruikt om parkeerbeleid te financieren.

Behalve als inkomensbron kunnen gemeenten de parkeerbelasting ook gebruiken als een instrument om het parkeergedrag van bewoners en bezoekers te reguleren. Als parkeren gratis is, kan het op drukke plaatsen erg moeilijk zijn om een plekje te vinden. Door bijvoorbeeld een hoog tarief te heffen in de binnenstad worden bezoekers gestimuleerd om de auto buiten het cen-

trum te parkeren, en dan met het openbaar vervoer verder te reizen. Maar dit vereist wel controle op de naleving. De kosten hiervan zullen een deel van de opbrengst teniet doen.

Ondanks deze voordelen gebruikt slechts 42 procent van alle gemeenten een parkeerbelasting of -vergunning (figuur). De gemiddelde prijs om

een uur te parkeren op de openbare weg in het centrum is 2,29 euro. Dat is inclusief de gemeenten zonder parkeerbelasting. Als we alleen kijken naar de heffende gemeenten dan bedraagt het gemiddelde tarief 3,51 euro. De begrote opbrengst voor gemeenten die parkeerbelasting heffen, bedroeg in 2022 volgens het CBS 1,1 miljard euro. Dat is daarmee de op een na hoogste vrij besteedbare gemeentelijke belasting (de onroerendzaakbelasting levert veel meer op).

Ondanks de hoge opbrengst zijn er wel redenen denkbaar om geen parkeerbelasting in te voeren. Als een gemeente parkeerbelasting heft, dan kan het winkelende publiek uitwijken naar een nabijgelegen gemeente waar parkeren gratis is. Ook heeft niet iedere gemeente parkeerverlast, en dus geen reden om het parkeren te verminderen.

▪ **Corine Hoeben** (COELO)

Parkeerbelasting per gemeente

Data: COELO | ESB

‘Jonge economen komen te weinig in de media’

Op 24 maart is het eerste seizoen van de Nieuwe Economenpodcast gestart. In deze podcast spreken Yrla van de Ven, Sarah van Hugte en Elisa de Weerd wekelijks met een jonge econoom over diens onderzoek.

Hoe zijn jullie op het idee gekomen om een podcast te beginnen?

Yrla: “Dat idee had ik zelf al heel lang – ik merkte namelijk dat je maar weinig jonge economen hoort in het publieke debat. Waarschijnlijk zijn die er natuurlijk wel, maar het ontbreekt ze aan een podium. Een podcast voor jonge economen leek mij daarom een mooie oplossing.”

Is het erg dat er weinig media-aandacht is voor jonge economen?

“Dat vind ik wel. Je kan denken, zo iemand is nog heel jong, en moet zich eerst nog bewijzen. Maar het is wel onze generatie, die juist weer verfrissende ideeën heeft, die het debat ten goede zullen komen. Je ziet in de media nu dat er vrijwel altijd een bekende econoom wordt gebeld om diens licht te laten schijnen over een economische problematiek. Maar dat is soms puur omdat zo iemand bekend is, en niet vanwege de specifieke expertise op een bepaald gebied. Dat is zonde, want dat zou veel meer op basis van relevant onderzoek moeten worden gedaan.”

Hoe zijn jullie zo met zijn drieën bij elkaar gekomen?

“Ik kende Sarah en Elisa al van ESB, en toen heb ik hen als eveneens jonge economen dit idee voorgelegd. Sarah had hiervoor al eens de

YRLA VAN DE VEN

SARAH VAN HUGTE

ELISA DE WEERD

redactie gedaan van de Tinbergenpodcast, wat natuurlijk hielp om het idee verder vorm te geven.”

Hebben jullie veel moeten oefenen om het interviewen onder de knie te krijgen?

Elisa: “Ja, we hebben best wat moeten oefenen. We hadden alle drie natuurlijk helemaal geen ervaring met het presenteren van een podcast. We konden gelukkig oefenen bij BNR Nieuwsradio, en zijn daarbij ook gecoacht door iemand van BNR – dat heeft enorm geholpen.

Daarnaast hebben we ook gewoon geleerd door te doen. Zo ontdekten we dat we het voor gesprek met de gast beter persoonlijk kunnen benaderen omdat, als je dat dan al het onderzoek bespreekt, het lastig is om dat gesprek op dezelfde spontane manier nogmaals te voeren achter een microfoon.”

Waren de promovendi enthousiast om mee te doen?

“Ja, eigenlijk waren alle promovendi die we vroegen enthousiast, en ze zeiden ook allemaal meteen ja. Bijna geen van hen had media-ervaring, wat het natuurlijk wel spannend maakte

voor ze. Maar dat maakt denk ik de podcast juist ook wel heel echt: je luistert dus naar een nieuwe econoom.”

Wat voor reacties krijgen jullie op je podcastdebuut?

“We krijgen veel positieve reacties, wat het voor ons ook heel leuk maakt. De reacties komen vooral van andere jonge onderzoekers en beleidseconomen. We merken wel dat het vooral economen zijn. We zouden het ook wel leuk vinden om een breder publiek te bereiken.”

Zijn jullie tevreden met het eerste seizoen?

Sarah: “Daar zijn we heel blij mee. Ik denk dat we een leuke en interessante variatie van promovendi in de economische wetenschap hebben gesproken. Van macro-economie tot en met onderzoek naar kinderarbeid. Binnen de economie zijn er zo veel verschillende subdisciplines, en daar hebben we naar ons idee een leuke selectie uit gehaald. Al is zeven afleveringen natuurlijk nog wel erg weinig; want er is nog veel meer te bespreken.”

Dus er komt een tweede seizoen!

“Wat ons betreft wel; we zijn nu nog bezig om het eerste seizoen te evalueren. Maar voordat we dat gedaan hebben, komt er in ieder geval nog één bonusaflevering van dit eerste seizoen over de klimaat economie die begin juni verschijnt! Zie esb.nu/podcast.”

PIER DE VRIES
Redactiemedewerker

Colofon

Economisch Statistische Berichten (ESB) signaleert nieuwe ontwikkelingen in de economische wetenschap. Daarnaast worden in ESB economische inzichten toegepast om beleidsrelevante aanbevelingen te doen voor de overheid, maatschappelijke instellingen en bedrijven. Ook analyseert ESB de belangrijkste ontwikkelingen in de Nederlandse economie. Artikelen in ESB verschijnen op persoonlijke titel.

Redactie
Jasper Lukkezen (hoofdredacteur), Robert Kleinknecht, Yrla van de Ven, Elisa de Weerd, Gerben Jorritsma en Olivier Flinterman
Redactiemedewerkers:
Thijs Busschots en Pier de Vries
Tekstredactie: De Twee Hanen v.o.f.

Vormgeving: Jacques van Schie
Uitgever: Mariska van der Westen

Commissie van redactie
H.G. van Dissel (voorzitter), P.H.B.F. Franses, E. de Jong, H.J. de Jong, A. van Witteloostuijn, A.C. Meijdam, H.P. Møllgaard en J. Plantenga

Rechten
ESB is een uitgave van FD Mediagroep
De Koninklijke Vereniging voor de Staatshoudkunde is houder van de merknaam ESB
Afbeeldingen: Roger Klaassen; iStock / Lekkyjustdoit, Redlinevector, Ljacoblund, Kobus Louw, Robert vt Hoenderdaal, goc, RAUL RODRIGUEZ, kruwt

Publiceren
Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij vindt u op www.esb.nu/service/publiceren

Abonneren
U kunt een abonnement online afsluiten op www.esb.nu/service/abonneren

Adverteren
Neem contact op met Thomas Timmermans, thomas.timmermans@fdmediagroep.nl of 020 592 8636w

Contact
Telefoon redactie: 020 592 87 77
Email redactie: redactie@esb.nu
Telefoon klantenservice: 0800 333 33 34
Email klantenservice: klantenservice@esb.nu
Postadres: Postbus 216, 1000 AE Amsterdam
Bezoekadres: Prins Bernhardplein 173, 1097 BL Amsterdam
Webadres: www.esb.nu
ISSN: 0013-0583

Verschijningsdata ESB:
16 jun., 14 jul., 25 aug., 15 sep.,
20 okt., 17 nov., 22 dec.

Rectificatie: In het vorige nummer klopte de figuur bij de statistiek van Tim van der Valk en Jasper van Dijk niet. Via www.esb.nu/statvdvalk is de juiste versie te vinden.

DE NIEUWE ECONOMEN PODCAST

De nieuwe generatie economen klopt op de deur, met frisse ideeën voor de grote uitdagingen van deze tijd. Wie deze economen zijn, en welk onderzoek zij doen, hoor je bij de Nieuwe Economen podcast van ESB.

[esb.nl/podcast](https://www.esb.nl/podcast)

Listen on
Apple Podcasts

Spotify

Call for papers

Voor de komende **ESB-**nummers werkt de redactie aan de volgende thema's. Doet u mee? Bijdragen kan via het schrijven van een artikel.

Deadlines en stijlregels: www.esb.nl/call-for-papers

Juni: *Economische positie vrouwen*

Daarna: *Sociaal minimum*

Flexibel werk

Ondernemerschapsklimaat (dossier)

Meer dan 11.000 economen
ontvangen onze wekelijkse nieuwsbrief
www.esb.nu/aanmelden